

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Ekim/October)

Kıraat İlmine Katkıları Bağlamında Temîm Kabilesine Mensup Kıraat Âlimleri
The Scholars of Qirā'āt from the Tribe of Tamîm and Their Characteristics in the
Context of Their Contributions to the Science of Qirā'āt

قراء بني تميم في إطار جهودهم في علم القراءات

Ahmet Arif AKBABA

Dr. Öğr. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Ana Bilim Dalı
Lecturer Assist., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Quran Reading and Recitation Science
Bolu, TÜRKİYE

ahmetarifakbaba@ibu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2239-5395>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 08/06/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 20/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2024

Atıf / Citation: Akbaba, Ahmet Arif. “Kıraat İlmine Katkıları Bağlamında Temîm Kabilesine Mensup Kıraat Âlimleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim/October, 2024), 680-713.

<https://doi.org/10.31121/tader.1497850>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Kıraat ilmi, Hz. Peygamber'in "...Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. Ondan kolayınıza geleni okuyunuz." nebevî düsturıyla nüvesi oluşturulmuş ve günümüze değin dinamik yapısı muhafaza edilerek gelişmiş bir disiplindir. İlgili rivayette zikri geçen ve etrafında tartışmaların deveren ettiği "yedi harf" terkiibini; Temîm kabilesinin de içinde olduğu yedi lehçeyle yorumlayan âlimlerin hatırı sayılır bir yekünü oluşturması, kabilenin, kıraat ilmi sahasına dönük önemli veçhesini ihsas etmektedir. Nitekim Temîmli kurrânın, tarihi süreci göz önünde bulundurulduğunda kıraat ilminin gelişimi ve şekillenmesinde, inkârı kâbil olmayan katkılar sundukları ve inisiyatif aldıkları gerçeği de bu veçhenin önemli göstergelerindedir. Şöyle ki kıraat disiplini, tekâmül sürecini, literatürde öne çıkmış kıraat âlimleri ve bunların kaleminden çıkan telifat vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede Temîm kabilesine mensup kurrânın, söz konusu tekâmül sürecine göz ardı edilemeyecek katkılar sundukları iddiası, bu çalışmanın asıl hipotezini teşkil etmektedir. Makalede öncelikle Temîm kabilesi ele alınacak, hususiyile kurucusunun Temîmli olduğu Ağlebîler Devletinin kıraat ilmi alanındaki katkılarına atıf yapılacaktır. Akabinde kabilenin, kıraat farklılıklarıyla organik bağının olduğu lehçe hususiyetlerine; yedi harf rivayeti ekseninde kısaca temas edilecektir. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan son bölümde ise asr-ı saadetten itibaren kıraat ilmine hizmetleri bağlamında temayüz eden "Temîmî" nisbesine sahip kurrâ kronolojik şekilde sıralanacaktır. Bunlar arasında hem pratik hem de teorik boyuttaki katkıları tartışmasız olan Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinden Hanzale b. Rebi' et-Temîmî (ö. 45/665 [?]), Basra kıraat imamı Ebû Amr et-Temîmî (ö. 154/771), kıraat ilmi tarihinde bir dönüm noktası niteliği taşıyan ve günümüze değin hayatiyetini muhafaza eden yedili tasnif banisi Bağdatlı Ebû Bekr b. Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936), Endülüs kıraat tedrisi ve ekolünün tesisindeki öncü isimlerden sayılan Ebü'l-Hasen el-Antâkî et-Temîmî (ö. 377/987) ve kaleme aldığı tefsir ve kıraat temalı eserlerle kıraat ilminin usûl kısmının yerleşik bir hal almasında döneminin, aynı zamanda sahanın önde gelen âlimlerinden Kayrevanlı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî (ö. 440/1048-49 [?]) isimleri üzerinde özellikle durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kabile, Temîm, Ebû Amr, İbn Mücâhid, Ebü'l-Hasen el-Antâkî, Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî.

Abstract

The science of qirā'āt is a discipline that was established its core with the Prophet's statement: "...the Qur'an was revealed in seven letters. Read from it what is easy for you." and has developed by preserving its dynamic structure until today. It is noteworthy that a considerable number of scholars interpreted the "seven letters" mentioned in the related narration, around which debates continue, as seven dialects, including the tribe of al-Tamīm. This interpretation also suggests that the tribe had a particularly important aspect in the field of the science of qirā'āt. In this context, the fact that the qurrā' from al-Tamīm made undeniable contributions and took the initiative in the development and shaping of the science of qirā'āt, considering its historical process, is one of the indicators of this aspect. That is to say, the discipline of qirā'āt realized its development process through the prominent qirā'āt scholars and their writings. In this regard, the main hypothesis of this study is that the qurrā' of al-Tamīm made a significant contribution to this process. The article will first discuss the Tamīm tribe, and in particular, the contributions of the Aghlabids setate, whose founder was from Tamīm, in the field of qirā'āt. Afterwards, the dialectal features of the tribe, which have an organic connection with the differences in qirā'āt, will be briefly touched upon in the axis of the seven letter narration. The last section, which constitutes the main body of the study, will chronologically list the qirā'āt scholars with the nickname "Tamīmî" who have been prominent in the context of their services to the science of qirā'āt since the beginning of the era of bliss. Among them are Hanzalah b. Rabi' al-Tamīmî (d. 45/665 [?]), one of the Prophet's scribes of revelation, whose practical and theoretical contributions are indisputable; Abū 'Amr al-Tamīmî (d. 154/771), the imam of qirā'āt in Basra; Abū Bakr b. Mujāhid al-Tamīmî (d. 324/936) of Baghdad, the founder of the seventh classification, which was a turning point in the history of qirā'āt and has survived to the present day; Abū al-Hasan al-Antāqī al-Tamīmî (d. 377/987), who is considered one of the pioneers in the establishment of the Andalusian qirā'āt scholarship and school and Abū al-'Abbās Ahmad b. Ammār al-Mahdawī al-Tamīmî (d. 440/1048-49 [?]) of Qay-

rawân, who is also one of the leading scholars of the field and whose works on tafsîr and qirâ'ât helped to establish the methodology part of the science of qirâ'ât.

Keywords: Qirâ'ât, Tribe, al-Tamîm, Abū 'Amr, Ibn Mujāhid, Abū al-Hasan al-Antāqī, Abū al-'Abbās al-Mahdawī.

ملخص

إن علم القراءات علم تشكلت جذوره على المبدأ النبوي القائل: "إن القرآن نزل على سبعة أحرف، فاقروا ما تيسر منه" وتطور محافظاً على بنيته المتحركة حتى يومنا هذا. ومما يلفت النظر أن العلماء الذين فسروا تعبير "الأحرف السبعة" الوارد في الرواية المذكورة والذي دارت حوله اختلافات عديدة بأنها تعني اللهجات السبع بما فيها لهجة قبيلة بني تميم، يبلغ عددهم مقدراً يستحق العناية به. وهذا التفسير أيضاً يشعر بأن هذه القبيلة لها دور مهم في مجال علم القراءات. وفي هذا السياق، بإلقاء النظر إلى الفترة التاريخية لتطور علم القراءات يبدو واضحاً أن القراء المنتمين إلى هذه القبيلة قدموا إسهامات ولعبوا دوراً رئيسياً فيها، وذلك من مؤشرات هذه الجبهة. وذلك أن علم القراءات حقق عملية تكامله من خلال علماء القراءات البارزين في الأدب وما ألفوا من كتب. وفي هذا النطاق، فدعوى أن القراء المنتمين إلى قبيلة تميم قدموا إسهامات في عملية التكامل المذكورة لا يمكن تجاهلها وهي تشكل الفرضية الأصلية لهذه الدراسة. والتي ستحتوي على الكلام عن بني تميم، فعلى الخصوص سيذكر إسهامات الدولة الأغلبية -التي أسسها أحد سادات بني تميم- في علم القراءات. ثم يتعرض البحث إلى خصائص لهجة تلك القبيلة المترابطة باختلافات القراءات ارتباطاً حيويًا على صعيد رواية سبعة أحرف. وفي القسم الأخير من الدراسة سيتم تعداد القراء المذكورين بنسبة "تميمي" الذين امتازوا بخدماتهم لعلم القراءات بدءاً من عصر الصحابة على الترتيب الزمني. ومنهم سيذكر أسماء هؤلاء الأعلام خاصة: حنظلة بن ربيع التميمي (ت. 665\45) (٩) الذي لا يمكن إنكار مساهماته النظرية والتطبيقية، وأبو عمرو التميمي إمام القراءات في البصرة (ت. 771\154)، وأبو بكر بن مجاهد التميمي البغدادي مؤسس التصنيف السبعي الذي يحمل وصف نقطة تحول في تاريخ علم القراءات ويحافظ على حيويته حتى هذا اليوم، وأبو الحسن الأنطاكي التميمي (ت. 987\377) المعدود من الأعلام السابقين في تأسيس المدرسة الأندلسية في القراءات، وأبو العباس أحمد بن عمار المهدي التميمي القبرواني (ت. 1048\440-49) (٩) من أبرز العلماء الأوائل هذا العلم الجليل في عهده وفي كل العصور بتقرير القواعد والأصول لعلم القراءات من خلال مصنفاته في جوانب مختلفة لعلمي القراءات والتفسير.

الكلمات الرئيسية: القراءات، قبيلة بني تميم، أبو عمرو بن العلاء، ابن مجاهد، أبو الحسن الأنطاكي، أبو العباس المهدي

Giriş

Kur'an-ı Kerim; Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi olarak kabul edilen ve iki dünya saadetini elde etmek amacıyla Müslümanların, hem inşa ettikleri medeniyetler hem de yetiştirdiği mümtaz insanlar vasıtasıyla kendisine hizmet etmekten bahtiyarlık duyduğu ilâhî bir kitaptır. Bu hizmetler; tarih boyunca mevcut siyasi yapı ve bu yapının teşvikleri, yetişmiş kıraat âlimleri yanı sıra bunların kaleminden çıkan te'lîfât vasıtasıyla tesis edilmiştir. Ulûmü'l-Kur'an'ın en önemli disiplinini teşkil eden kıraat ilmi de bu sayede tekâmül safahatını tamamlayabilmiştir. Kur'an'ın mucizevî yönüne atfedilen, aynı zamanda kıraat ilminin de cihet-i vahdesine yani asıl konusuna haiz olan kıraat farklılıkları ise Hz. Peygamber'in "...Kur'an, yedi harf üzere nâzil olmuştur. Kolayınıza geleni ile okuyunuz."¹ rivayetiyle kendisine meşruiyet alanı açmış, lafız-mana bütünlüğü ekseninde İslâmî ilimlerin hemen her şubesi tarafından ele alınıp incelenen ana malzemelerden olagelmıştır. İlgili rivayette zikri geçen "yedi harf" in mahiyetine dair İslâm ulemâsı ise birçok farklı yorumda bulunmuştur.² Yedi

¹ Ömer İbnü'l-Hattâb ile Hişâm b. Hakîm arasında vuku bulan kıraat farklılığına dayalı tartışmanın kendisine intikali neticesinde Hz. Peygamber'in son kısmını yukarıdaki cümlelerin teşkil ettiği söz konusu rivayet mevzuva dair önemli değerlendirmeleri ihtiva etmesi açısından kıymet-i haizdir. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001), "Fedâilü'l-Kur'an", 5; Konu hakkında varid olan rivâyetler için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 44-90; Emin Aşıkutlu, "Kırâat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf'i Seb'a Hadisi -Tahric, Tahlil ve Değerlendirme-", *İslâmî İlimler Araştırma Vakfı* 37 (2001).

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. A. b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 1/44-45; Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrâhim Ebü'l-Fadl (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957), 225-226, 249; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrâhim Ebü'l-Fadl (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1974), 169-173; Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* (Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/180; Geniş malumat için bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 103-135.

harfin, aralarında Temîm³ kabilesinin⁴ de yer aldığı yedi Arap kabilesinin lehçesi olduğu yönündeki yaklaşım da bu yorumların öne çıkanlarından. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/938) bu lehçeleri; Kureyş, Hüzeyl, Sakîf, Hevâzin, Kinâne, Temîm ve Yemen⁵, Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) ise Kureyş, Hüzeyl, Temîm, Ezd, Rabîa, Hevâzin ve Sa'd b. Bekr⁶ şeklinde sıralamıştır. Bu bağlamda çalışmada, Temîm lehçesinin kıraat ve nahiv ilmi veçhesinden kritiğe tabi tutulduğu ve bu yönüyle alanda tespit edilebildiği kadarıyla iki tane olduğu gözlenen Yonis İnanç'ın "Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstishâd Değeri", konulu makale ile Mustafa Bilican'ın kitap olarak da basılmış yüksek lisans formatındaki "Kıraatlerin Tercihinde Temîm Lehçesinin Yeri" adlı önemli çalışmalar, dikkate alınarak yedi harf rivayeti ekseninde sözü edilen kıraat-lehçe boyutuna kısaca temas edilecektir. Bu noktada söz konusu her iki çalışmanın da Temîm kabilesine mensup kurrâyı konu edinmediği gibi bunların ilm-i kıraat disiplinine sundukları katkılarına dair herhangi bir bilgi akışına da yer vermediği özellikle vurgulanmalıdır.

Temîm kabilesinin; siyasi arenadaki varlığının yanı sıra şiir-edebiyattaki mahareti, mensuplarının farklı medeniyetlerdeki entelektüel hayata ve özellikle kıraat ilmine olan katkıları sebebiyle özel bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Neticede söz konusu kabileye mensup kurrânın yadsınamaz katkılarıyla bu ilim, bir dönüşüm yaşamış ve adeta çağ atlamıştır. Bizzat Hz. Peygamber döneminde Temîm kabilesine mensup sahâbî Hanzale b. Rebi'nin vahiy kâtipliği ile başlayan bu katkıların her dönemde farklı bir husussiyete bürünerek artarak devam ettiği görülmektedir. Mesala Ebû Amr et-Temîmî, Basra bölgesinde kıraatıyla insanların teveccühünü kazanmış ve bölgenin kıraat imamlığını yapmıştır. İbn Mücâhid et-Temîmî; ilâhî bir ruhsat olan "yedi harf" rivayetinin, farklı kabileler için getirdiği kolaylığın yanında, sonraki süreçte uydurma kıraatlerin de önünü açarak tam bir kaos ortamına sebebiyet vermesinden⁷ hareketle, tarihi bir hamleyle kıraatleri belli kriterler çerçevesinde yedi ile sınırlama faaliyetini ortaya koymuş, insanların teveccühünü kazanmıştır. Sonuçta sözü edilen kaos ortamının bertaraf edilmesinde tam anlamıyla kilit rol oynamıştır. Ebû'l-Hasen el-Antâkî et-Temîmî, Endülüs coğrafyasında kıraat ilmi tedris faaliyetleri henüz sistematik bir hal almamışken, döneminde kıraat ilmi tedrisiyle temayüz etmiş, Endülüs sınırları içerisinde kendisi için en fazla seyahat edilen kıraat âlimi olmuş, kendisine has dinamikleriyle öne çıkışı ifade

³ Kelime lügatte "şiddet" ve "sertlik" anlamlarına gelmektedir. Bk. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1993), "Lisânü'l-'Arab", 12/69.

⁴ "Arapça'da 'önüne almak, karşısına almak' anlamındaki kabl kökünden gelen kabile, kafatasını oluşturan ve karşılıklı duran dört kemikten her birinin adıdır. İnsan topluluklarını meydana getiren alt kümeleri insan vücudunun bazı organlarına benzeterek adlandırma anlayışından hareketle, aynı atadan gelen ve birbirine kan bağıyla bağlı bulunan büyük insan topluluğuna bu isim verilmiştir." Geniş malumat için bk. Casim-Recep Casim-Şentürk, "Kabile", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/30-32.

⁵ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 1/24.

⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/169.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf (Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.), 45; Mehmet Dağ, *İhticâc Bağlamında: Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 284-290.

eden ekolleşme sürecinde de önemli bir misyon icra etmiştir.⁸ Sözü edilen kabileye mensup bir diğer kıraat âlimi Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî et-Temîmî ise bu katkıyı telifleriyle ortaya koymuş ve alanın referans değeri yüksek kıraat temalı eserlerini kaleme almıştır.

1. Temîm Kabilesi

Nesebi Adnân'a kadar uzanan Temîm b. Mürr'ün atası olduğu Temîm kabilesi, önce-leri Hicaz Yarımadası, Yemâme, İran ve Bahreyn'de varlığını sürdürürken, İslâm fetih hare-ketleriyle birlikte Kûfe⁹, Basra, Kuzey Afrika ve Horasan bölgelerinde yoğunluk göstermiş bir Arap topluluğudur. Putperest, Mecûsî ve Hristiyanlık başta olmak üzere farklı inanışlara sa-hipken, Hz. Peygamber'in, İran kirsâsının Bahreyn valisi Temîmli Münzir b. Sâvâ'yı İslâm'a daveti neticesinde, kendisi bir kısım mensubuyla beraber davete icabet etmiş ve kabile hızlı bir İslâmlaşma sürecine girmiştir. Şehirleşmeye uzak bir topluluk olarak daha çok bedevi ya-şamı tercih eden kabile, bundan kaynaklı tabiatlarındaki haşinlik, sertlik ve kabalıkla maruf olmuştur. Nitekim bu kaba davranışları, Hz. Peygamber'le olan münasebetlerinde de kendisi-ni göstermiş, Müslümanların peygamberleriyle olan ilişkilerinin ahlakî çerçevesini konu alan Hucurât sûresinin sebab-i nüzûlünü teşkil etmiştir.¹⁰ Hz. Peygamber'in birçok Temîmliyi ze-kat âmili olarak görevlendirmesi, kabilenin saygınlığı ve itibarına; İslâm fetih hareketlerinde komuta ve asker kademesinde birçok mensubunun aktif rol alması¹¹ ise varolan nüfusu,¹² as-kerî yeteneği ve siyasi ağırlığına hamledilecek önemli ipuçları sunmaktadır.¹³ Sözü edilen nüfus ve nüfûzları onlara, bölgelerinde vuku bulan anlaşmazlıkların hal yoluna girmesinde de söz sahibi yapacak bir itibar kazandırmıştır. Kabile, bu hususiyetlerinin yanı sıra ilme verdiği

⁸ Kendisinden kıraat okuyan öğrencilerinin isimleri için bk. Ebü'l-Kâsım Halef b Abdülmelik b Mesud İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*. (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 21, 44, 158-159, 212, 629.

⁹ İbnü'l-Cezerî, kıraat âlimlerinin tercemesini incelediği *Ğâyetü'n-nihâye'sinde*, “et-Temîmî” nisbesiyle aktar-dığı âlimlerin “el-Kûfi” nisbesine de sahip olması, kabilenin özellikle Kûfe'deki nüfuslarının yoğunlukta ol-duğunu göstermektedir. Bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesse (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/223, 329, 335, 338, 441, 2/111, 137, 263, 390.

¹⁰ Geniş malumat için bk. İrfan Aycan, “Temîm (Benî Temîm)”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/418; Mustafa Bilican, *Kıraat İlmünde Lehçeler (Temîm Lehçesi Örneği)* (Ankara: İlahiyât, 2021), 44-55; Hamza Kara, *Ka'ka' b. Amr et-Temîmî ve Tarihi Kişiliği* (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İnönü Üni-versitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 59-60.

¹¹ Muhammed b. Ahmed b. Temîm Ebü'l-Arab, *Tabakâtü ulemâi İfrikiye* (Lübnan: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, ts.), 13.

¹² Kabile, birçok kola ayrılması, nüfus ve nüfûz cihetiyle oldukça kalabalık ve etkili olması darb-ı mesellere de konu olmuştur. Nitekim kabile hakkında Araplar: “Kim aslını ve neslini kaybederse ben Temîm kabilesinde-nim desin” mealinde cümlelerle bu gerçeği ortaya koymuşlardır. Muhammed Emin Uzunyaylalı, “Klasik Arap Şiirinde Örnekle Bir Şair ve Komutan Ka'ka' b. 'Amr et-Temîmî”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2020), 59.

¹³ Ömer b. Rıza b. Muhammed Rağib b. Abdülğani Kehhâle, *Mu'cemu gabâili'l-Arabi'l-gadîmeti ve'l-hadîse* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/126-127; Ğâlib Fâdil el-Matlebî, *Lehçetü Temîm ve eseruhâ fi'l-'Arabîyyeti'l-muvahhade* (Irak: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, ts.), 9; Kabilenin Sa'd b. Ebî Vakkâs komuta-sında Sâsânîlere karşı yapılan savaşta orduya dört bin kişilik kuvvetle destek vermesi, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer döneminde ki fetih hareketlerinde üstün katkılar sunmuş olması yine bu kabileye mensup Ka'ka' b. Amr'ın şair kişiliği yanında savaşlarda göstermiş olduğu kahramanlıklarının halife Ebû Bekr'in taltifine vesile olması, Orta Asya'nın fethinde bu kabilenin aktif rol almış olması bu çerçevede öne çıkan katkılarındandır. Bk. Uzunyaylalı, “Ka'ka' b. 'Amr et-Temîmî”, 58-60; Aycan, “Temîm (Benî Temîm)”, 40/418-419.

önemle de maruftur.¹⁴ İbrâhîm b. el-Ağleb b. Sâlim et-Temîmî'nin kurduğu Kayrevan/İfrîkiye merkezli Ağlebîler Hanedanlığı (800-909)¹⁵ ile bu hususiyetleri daha sistemli ve muşahhas bir hal almıştır. Ağlebîler döneminde oluşan uygun ilmî ortam ve zengin kültürel durumla birlikte özellikle dinî ilimler ve edebiyat alanındaki gelişmelerle temayüz eden Kayrevan bölgesi; cazibe merkezi haline gelmiş, Endülüs ve Sicilya başta olmak üzere farklı coğrafyalardan gelen ilim taliplilerinin uğrak yeri olmuştur.¹⁶ II. İbrâhîm et-Temîmî (ö. 289/902), Rakkâde'de, Bağdat'taki "beytü'l-hikme"ye emsal sayılacak bir araştırma merkezi ve kütüphane kurmuş; tanınmış bazı Bağdatlı âlimleri buraya davet etmiştir.¹⁷ Ağlebîler hanedanlığına son veren Fâtımîler, mevzubahis araştırma merkezini ve kütüphaneyi, başta içindeki kitaplar olmak üzere araç, cihaz ve tefrişatıyla beraber başşehir Mehdiye'ye taşımış, neticede bu şehir ilmî ve kültürel açıdan önemli bir bakiyeye sahip olmuştur.¹⁸

Bu dönemin kıraat sahasına dönük ortaya çıkan en önemli olayı ise Ağlebîler hanedanlığının benimsediği Hanefîlik mezhebiyle birlikte, Hamza kıraatinin belli bir dönem bölge insanı tarafından hüsn-ü kabul görmüş olmasıdır. Nitekim bu hüsn-ü kabulde Hanefî mezhebini benimsemiş olan bölgedeki bu hanedanlığın yanı sıra bir dönem Kûfe'de ikamet etmiş, mezkûr mezheple beraber bölgedeki Hamza kıraatinin Kayrevan'a intikalinde başat rolü bulunan, Kayrevan kadısı Ebû Abdillâh Esed b. el-Furât b. Sinan el-Kayrevânî'nin (ö. 213/828)¹⁹ etkisi tartışmasızdır.²⁰ Bu duruma, Endülüs tarihçisi Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî el-Faradî, (ö. 403/1013) Kayrevan bölgesinde; Nâfi'nin baskın kıraat olarak toplumun tüm kesimlerince kabulünden önce Hamza kıraatinin öne çıktığını, Nâfi'nin ise ancak havas ehlince okunan bir kıraat olduğunu vurguladığı cümleleriyle dikkat çekmiştir.²¹ Şüphesiz bu döngünün arka planında kıraatlerin intişarı hususunda mez-

¹⁴ "Temîmî" nisbesiyle tefsir, kıraat, edebiyat şiir vb. alanlarda birçok ismin olması bu duruma işaret etmektedir. Bk. Muhammed Mahfûz, *Terâcümü'l-müellifîne't-Tünisiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985), 1/185-190, 5/200-204; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ensârî ed-Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayrevân* (Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, ts.), 3/36, 52, 85, 97, 157, 158, 176, 180, 181, 185.

¹⁵ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Abbâsî el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Şeriketü'l-e'lemî li'l-Matbûât, 2010), 186; İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib fi ahhârî'l-Endelüsi ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1/92-93; Rakîk Kayrevânî Ebû İshak İbrahim b. el-Kâsım, *Târihu İfrîkiyye ve'l-Mağrib* (Dâru'l-Fürânî, 1994), 127-140; Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Kayrevân ve devruhâ fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1988), 122; Abdülkerim Özeydın, "Ağlebîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/475-478.

¹⁶ Abdurrahman Osman Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997), 1/188.

¹⁷ Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/156.

¹⁸ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*, thk. Beşîr el-Bükûş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/431; İbrahim el-Abîdî et-Tevzirî, *Târihu't-terbiyyeti bi Tûnis* (Tunus: y.y., ts.), 1/165; Ayrıca bölgedeki ribatların fonksiyonu için bk. Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/181; Ahmet Arif Akbaba, *Kıraat İlmi Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 28.

¹⁹ Ebü'l-Fadl el-Gâzî İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. Abdülkadir es-Sahrâvî (el-Mağrib: Matbaatü Füdâle-el-Muhammediyye, 1970), 3/291-309; Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/366-367.

²⁰ Mehmet Emin Maşalı, "Kıraatların İntişarında Fikhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 7/7* (1998), 468.

²¹ Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Faradî, *Târihu Ulemâi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/112 Bölgedeki mevcut kıraat durumunun Nâfi' lehine değişmesinde önemli görev üstlenen İbn

heplerin bir araç olarak kullanılmış olduğu gerçeği, Ağlebîler hanedanlığı ile hayata geçmiştir.²²

Şiir ve edebiyat alanındaki maharetiyle temayüz eden kabile; cahiliye döneminde Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (ö. 600 civarı),²³ hulefâ-i râşidin döneminde el-Ka'ka' b. Amr b. Mâlik et-Temîmî (ö. 40/660 [?])²⁴ gibi meşhur şairleri yetiştirmiştir. Mezkûr kabile, Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte bu medeniyette de şairleriyle nam salmış ve rağbet görmüştür. Nitekim I. Abdurrahman'ın sarayında barındırdığı şairlerden biri de etkili şiirler yazıp okuyan Ebü'l-Mahşî Âsım b. Zeyd b. Hanzale et-Temîmî'dir. Yine bu isimlerden bir diğeri de II. Abdurrahman (ö. 238/852) zamanında saray şairlerinden olan Hassâne et-Temîmiyye'dir.²⁵

1.1 Yedi Harf-Lehçe Ekseninde Temîm Kabilesi

Kıraat ilmi literatürüne bakıldığında; kuvvetli-zayıf, irili-ufaklı birçok farklı varyantı bulunan el-ahrufü's-seb'a (yedi harf) rivayetinin, yapısı ve tarihsel malzemesi²⁶ sebebiyle tartışmalar silsilesini günümüze değin taşıyan²⁷ bir olgu olarak karşımıza çıkacağı muhakkaktır. Mezkûr hadiste zikri geçen "el-ahrufü's-seb'a" terkinin mahiyeti ve neye tekabül ettiği hususu gerek alanda temayüz etmiş kurrânın gerekse alan dışındaki ulemânın²⁸ hakkında fikir beyan ettiği bir konu olma niteliği taşımaktadır. Yine ilgili terkipteki "yedi" kelimesinin kesretten kinaye mi olduğu yoksa tahsis mi ifade ettiği meselesi de *Kur'an'ın eş anlamlı kelime-*

Hayrûn ileride ayrıca zikredilecektir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, çev. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: er-Risâle, 1988), 161; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/217; Hâmîtü İmam Nâfi'yi konu edindiği ilgili çalışmasında Nâfi' kıraatinin bölgeye bu kadar geç dönemde gelmediğini iddia ederek bunun çok daha erken dönemlerde vuku bulduğuna dikkat çekmektedir. Bk. Abdülhâdî Hamîtü, *Kırâatü'l-İmam Nâfi' 'inde'l-Mağâribe min rivâyeti Ebî Saïd Vers* (Rabat: Menşûrâtü Vizârâti'l-Evkâf, 2003), 1/153-142.

²² Maşalı, "Kıraatların İntişarında Fikhî Mezhepler", 467-470.

²³ Hakkında geniş bilgi için bk. Muzaffer Özcanoglu, "Adî b. Zeyd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/382.

²⁴ Şair ve komutan kimliği hakkında geniş bilgi için bk. Uzunyaylalı, "Ka'ka' b. 'Amr et-Temîmî", 57-83.

²⁵ Lütfi Şeyban, "Derin Tarih -Ah Endülüs-" 4 (2015), 89-91; Temîm'in yetiştirdiği önemli şahsiyetler için bk. Bilican, *Temîm Lehçesi*, 51-52.

²⁶ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 42.

²⁷ Mezkûr rivayet tefsir, hadis, kelam alanındaki ulemânın da ilgi alanına girmiş mevcut kapalığa getirdikleri onlarca yorumla beraber anlaşılması bir yana konu daha da girift hale gelmiştir. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/42; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim Ebü'l-Fadl (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974), 1/163-176; Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 103-137.

²⁸ Zerkeşi ilgili kavramın değerlendirmesini yaptığı bölümde nahiv ulemâsının bunu tezkir-te'nis, şart-ceza, tasrif-i'rab, yeminler-cevaplari, cem-tefrik, tasğir-ta'zim ve edatların; fukahanın, mutlak-mukayyed, âm-hâs, nasih-mensuh, nas-müevvel, mücmel-müfesser, istisna ve çeşitleri; dilcilerin, hazif-sıla, kalb-istiare, takdim-tehir, tekrar-kinaye, hakikat-mecaz, mücmel-müfesser, zahir-garib; mutasavvıfların ise zühd-kanaat-haya, cezm-hikmet-fakr, mücahede-murakabe-rıza, fütüvvet-kerem-havf, reca-tazarru-istiğfar, muhabbet-muhasebe-şükür, sabır-müşahede-şevk ihtilafları şeklinde tevillendiğini belirtir. Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrâhim Ebü'l-Fadl (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957), 1/225-226; Meşhur muhaddis İbn Hacer el-Askalânî ise konu hakkındaki hadisi içinde Temîm kabilesine mensup olan kıraat âlimi Mehdevî'nin de görüşlerinin bulunduğu detaylı açıklamalara yer vermiştir. İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Muhammed el Askalânî, *Fethü'l-Bârî şerhü Sahîhi'l-Bühârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9/23-39.

ler ile okunması,²⁹ Kur'an'ın üslup ve muhtevası ile ilgili yedi tür olması,³⁰ Kur'an'ın yedi veche göre okunması,³¹ gibi makul yaklaşımların yanı sıra; çoğu, kavramın çerçevesini belirlediği mefhumdan bir hayli uzağa düşmüş yorumlarla³² kendisine, onlarca tevili içinde barındıran bir anlam alanı açmasını beraberinde getirmiştir.

Yedi harfin mahiyetine dair makul değerlendirmeler arasında mülahaza edilen yorumlardan bir diğeri de doğrudan Arap dil yapısıyla ilişkili olan lehçe³³ olgusunun merkezde yer aldığı Kur'an'ın yedi lehçeye göre okunması³⁴ şeklindeki yaklaşımdır.³⁵

Yedi harfin yedi Arap kabilesinin lehçesi olduğu yönündeki yaklaşımın en makul ve en çok taraftar toplayan görüş olduğu ifade edilmiştir.³⁶ Bu yönde ortaya konan yaklaşımların başını ise Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve İbn Atıyye (ö. 541/1147) gibi ulemâ çekmektedir. Kabile isimleri farklılaşsa da Temîm'in de dâhil edildiği bu lehçeleri, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm; Kureyş, Hüzeyl, Sakîf, Hevâzin, Kinâne, Temîm ve Yemen³⁷,

²⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/42; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/221; Zürcânî, *Menâhil*, 1/174; Kerim Buladı, "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 125-126.

³⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/225-226; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/173.

³¹ Mevzubahis terkinin "vecih" anlamına geldiğini ilk dile getirenlerden Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Kuteybe'nin mevzuya yaklaşımıyla, alanda temayüz etmiş kurrâdan Mekkî, Mehdevî, Dâni, İbnü'l-Cezerî'yi de etkilemiş bu kurrâ vasıtasıyla literatürde yedi harf kavramının anlam alanının "vecih" manası üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân*, thk. Şemsüddîn İbrâhim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 31-32; İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Kılıç, "İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 217-258; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/42; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 130-135.

³² Ömer Başkan, *Anlam Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tevcihi -el-Muharraru'l Veciz Örneği-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 43.

³³ "Bir lehçenin diğer lehçelerden; kelimenin telaffuzu, kelimeye yüklenen anlam ve gramer kuralları bakımından farklılaştığı ifade edilmiştir. Lehçelerin hayat bulmasında coğrafi, toplumsal ve bireysel sebepler zikredilmiştir." Yonis İnanç, "Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstişâh Değeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/35 (2015), 3, 5; insanın doğup büyüdüğü ortamda kespdiği dil, lisan anlamlarına gelmektedir. İbn Manzûr, "Lisânü'l-'Arab", 6/193; İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh (Tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 2008), 1/339.

³⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/44-45; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/211, 219; Zürcânî, *Menâhil*, 1/180; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/169-170.

³⁵ Lehçe tabiri yerine "lügat" ve "lahn" kavramlarının da sıklıkla kullanıldığı ifade edilmiştir. İnanç, "Nahiv İlmi", 3; Kara ve Karakaya ise Kur'an dilini, Kureyş lehçesi özelinde değerlendirdikleri çalışmalarında Kureyş lehçesi yerine Kureyş ağzı kavramını ortaya atmışlardır. Onlar, "اللغة" ve "اللسان" kavramlarının, yerine göre "dil", "lehçe" ve "ağız" anlamında kullanıldığını örnek olarak da Sami dil grubunun işlendiği metinlerde "اللغة العربية" ifadesi ile Sami dil grubunun bir lehçesi olan İbranice, Akadca, Aramice lehçelerinin kastedildiğini belirtmişlerdir. Sözlerinin devamında ise "اللغة" kelimesinin "لغة الحجاز" kavramıyla da Arapça özelinde Hicaz lehçesinin kastedildiğini ve bu lehçenin de Kureyş, Hüzeyl, Temîm, Tayy gibi "ağızlardan oluştuğunu dile getirmişlerdir. Sonuç olarak "لغة قريش" tamlamasının "Kureyş Ağzı" anlamı kazanacağını söylemişlerdir. Necati-Necdet Kara-Karakaya, "Kur'an Dilinin Modern Dilbilime Göre Bir Değerlendirme Denemesi: Kureyş Lehçesi Mi Kureyş Ağzı Mı?", *BEU SBE Dergisi* 2/1 (2013), 61-62; Ayrıca bk. Bilican, *Temîm Lehçesi*, 29-37.

³⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/24; Çetin, yedi harfin yedi lehçe olduğu iddiasını, "yedi harfin kapsamı alanında lehçelerle ilintili olmayan farklılıklar da vardır" diyerek tenkit etmiştir. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 118-119.

³⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/24.

Ebû Hâtîm es-Sicistânî; Kureyş, Hüzeyl, Temîm, Ezd, Rabîa, Hevâzin ve Sa'd b. Bekr³⁸, Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî (ö. 671/1273); Kureyş, Hüzeyl, Esed, Kinâne, Temîm, Dabbe ve Kays³⁹ şeklinde sıralarken, Süyûtî ise yedi harfin mahiyetine dair otuz dört görüş zikretmiş, lehçe boyutunu ise Kureyş, Yemen, Curhûm, Hevâzin, Kudâa, Temîm ve Tay kabileleriyle ele almıştır.⁴⁰

Yedi harf olgusunun lehçe boyutuyla ele alındığı değerlendirmelerde Temîm'in önemli bir kabile olarak yer almasında ise istişhad yapılan lehçeler arasında Kureyş, Temîm, Esed ve Kays'ın öne çıkması, nakillerin daha çok bu lehçelerden yapılması,⁴¹ râvîlerin birçoğunun Temîm, Hüzeyl ve Tay kabilelerine fesahat atfetmeleri, dil çalışmalarında bu kabilerden rivayet edilen sözlere itibar edilmesi⁴² gibi önemli kriterleri tazammun eden bir yapı arz etmesinin belirleyici olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra şehrli kabilelerin lehçesini Hicaz temsil ederken bedevî kabilelerin lehçesini ise Temîm temsil etmiş⁴³ bu anlamda kabile, iki ana dardan biri olarak öne çıkmıştır. Temîm lehçesinin dış etkenlerden uzak kalmasının, fasih yönünü muhafaza etmesinde etkili olduğu da belirtilmiştir.⁴⁴

Kur'an'da varlığı tespit edilen lehçelerde ise öncelik sırasında Kureyş ve Hz. Peygamber'in sütannesinin bağlı olduğu Benî Sa'd b. Bekr kabilesinin yer aldığı, ardından Mekke'ye yakınlık sırasına göre Kinâne, Hüzeyl, Sakîf, Huzâa, Esed, Dabbe kabilelerinin geldiği, daha sonra ise Temîm, Kays kabilelerinin bu sırayı takip ettiği belirtilmiştir.⁴⁵ Başlangıçta lehçelere ait hususiyetler, övgü veya eleştiri konusu olmazken Kur'an'ın inzaliyle beraber vahiy metninde baskın olan Kureyş lehçesi merkeze alınmış ve bu çerçevede bir kritiğe tabi tutulmuştur.⁴⁶

Kur'an'ın Kureyş lehçesiyle indiği yönünde Hz. Peygamberden gelen rivayetler çerçevesinde Kur'an'da Kureyş'ten gayri herhangi bir lehçe bulunmadığı iddia edilse de Kureyş gibi Mudar kolunun⁴⁷ üyesi kabul edilen Hüzeyl, Temîm, Ezd, Rabîa, Hevâzin, Sa'd b. Bekr lehçelerinin de varlığı dile getirilmiştir.⁴⁸ Kur'an-ı Kerim'deki Temîm lehçesinden geçmiş olan kelimelere şu örnekler verilmektedir: Bakara sûresinin 90 ve 123. âyetlerinde geçen “بَغِيًّا” kelimesi, “حَدًّا” manasında kullanılmıştır. Fussilet sûresi 39, Kalem sûresi 43, Meâric sûresi 44, Nâziât sûresi 9 ve Gâşiye sûresi 2. âyetinde geçen “خَاشِعَةً” kelimesi, “مُفْشِرَةً” manasında

³⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/169.

³⁹ Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrâhim el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 1/101; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 1/45.

⁴⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/174; Konuya dair geniş değerlendirme için bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 114-119; Abdulhalim Turan, *Kıraat İlmünde YediHarf Lehçe İlişkisi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 16-26.

⁴¹ İbrahim Enîs, *Fi'l-Lehecâti'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısriyye, 2003), 42.

⁴² Enîs, *Fi'l-Lehecâti'l-Arabiyye*, 133; İnanç, “Nahiv İlmî”, 10.

⁴³ Enîs, *Fi'l-Lehecâti'l-Arabiyye*, 64.

⁴⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/283; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/169; Matlebî, *Lehçetü Temîm*, 38-39; Ayrıca bk. İnanç, “Nahiv İlmî”, 10-12.

⁴⁵ Turan, *Yedi Harf Lehçe İlişkisi*, 20.

⁴⁶ İnanç, “Nahiv İlmî”, 7.

⁴⁷ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 1/130.

⁴⁸ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 94-95.

kullanılmıştır. Muhammed sûresi 15. âyetinde geçen “غير مُنْتَن” kelimesi, “غير مُنْتَن” anlamında kullanılmıştır.⁴⁹

Temîm lehçesinin Arap dilindeki yaygınlık durumu ve hususiyetleri sadece ilm-i kıraatin değil farklı disiplinlerin de konusu olmuş gözükmetedir. Söz gelimi *Tecrîdü's-Sarîh* şarihi Hudayr, “إِذَا لَمْ تَسْتَحِي بِيَاء- فاصنع ما شئت” hadisini, Bakara sûresi 2. âyeti ve Temîm lehçesine de önemli bir atıfla beraber ele almaktadır. O, ilgili bölümde konuyla bağlantılı olduğunu düşündüğü Temîm lehçesinin hususiyetine, İmam Buhârî’yi de dâhil ederek şu cümlelerle vurguda bulunmuştur:

“Bakara sûresi 26. âyetinde zikri geçen “لَا يَسْتَحِي” kelimesi, Kureyş lügatinde var olduğu bilinen iki yâ (ي) ile yazılmıştır. Şayet kelime, Temîm lehçesi dikkate alınsaydı tek yâ (ي) ile yazılırdı. Bu sebeple “إِذَا لَمْ تَسْتَحِي بِيَاء- فاصنع ما شئت” hadisinde Kureyş lehçesinde geçerli olan iki yâ (ي) ile yazılmış ancak cezm edatı sebebiyle yâ (ي)’nin biri hafzedilmiştir. Temîm lehçesi, ilgili hadisin yâ (ي)’süz olarak “إِذَا لَمْ تَسْتَح فاصنع ما شئت” şeklinde gelmesini iktiza ederdi. Buhârî, sahîhinde mevzubahis hadis metnini Kureyş lehçesiyle metne alırken; hadisin tercümesinde Temîm lehçesini dikkate almış ve hadisi “إِذَا لَمْ تَسْتَح فاصنع ما شئت” varyantıyla açıklamıştır.⁵⁰

1.2 Sesbilimsel Nitelik Arz Eden Kıraat Farklılıklarında Temîm Lehçesi

Kıraat farklılıkları gelenekte iki grupta tasnif edilegelmiştir. İlki, lafzı ve anlamı etkileyen ve okunuşunda ihtilaf vaki olup üzerine kıyas yapılamayan cüzîyyât⁵¹ şeklinde tanımlanan ferşü'l⁵²-hurûf⁵³ yani ferşî farklılıklar, ikincisi ise seslendirme boyutuyla varolup temelini tamamen lehçelerin teşkil ettiği usûl/edâ /fonetik türlerdir. Lehçe boyutu bulunan bu kısım farklılıklar, sözlü geleneğe ait olmaları sebebiyle sadece tilavette varlığını göstermiş, kitâbe-

⁴⁹ Kur’anda zikri geçen farklı kabile lehçelerine ait kelimeler için bk. Muhammed Salim Muhsin, *el-Muktebes min lehecâti'l Arabiyyeti ve'l-Kur’aniyye* (İskenderiyye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1986), 112-132.

⁵⁰ İlgili yerde geçen orjinal metin şu şekildedir: [إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحِي] { (26) سورة البقرة } [إِذَا لَمْ تَسْتَحِي بِيَاء- فاصنع ما شئت] كما هو معروف في لغة قريش، وإن كانت لغة تميم بياء واحدة، ولذا جاء في الحديث: [إِذَا لَمْ تَسْتَحِي بِيَاء- فاصنع ما شئت] لا بد من ذكر البياء؛ لأنه حذف واحدة وبقي واحدة للجازم، هذه لغة قريش، وأما مقتضى لغة تميم تقول: [إِذَا لَمْ تَسْتَح فاصنع ما شئت] في الصحيح متن الحديث على لغة قريش: [إِذَا لَمْ تَسْتَحِي فاصنع ما شئت] والترجمة من صنيع الإمام البخاري على لغة تميم، باب: [إِذَا لَمْ تَسْتَح فاصنع ما شئت] هذا من اللطائف Abdulkerim b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hamed el-Hudayr, *Şerhu't-Tecrîdü's-Sarîh li ehâdîsi'l-Câmi'i's-Sahîh* (y.y., ts.), 9/13.

⁵¹ Zürkânî, *Menâhil*, 1/441; Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrâhim el-Makdisî Ebü Şâme, *İbrâzü'l-Meânî min Hurzi'l-Emânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 195; Abdü'l-Alî Mesûl, *Mu'cemu mustalahâti'l-ilmî'l-kıraati'l-Kur'aniyye ve mâ yetealleku bihi* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 261; Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018), 161; Ayrıca kavramın hem sözlük hem de terim anlamı hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Akbulut, *Ferşü'l-Hurûf'un Mahiyeti ve Manaya Etkisi (Yeni Bir Tasnif Denemesi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 6-14.

⁵² Kelime lügatte, “açma”, “serme” ve “yayma” anlamlarına gelmektedir. Bk. Cevherî, *es-Sihâh*, 1014; İbn Manzûr, “Lisânü'l-'Arab”, 3/737.

⁵³ Mekkî, zikri geçen terkipteki “hurûf” kelimesiyle kıraat birikiminin tamamının kastedildiğini zira her bir imamın kıraatinin de harf diye isimlendirildiğini belirtmiştir. O, ilk dönemde kıraat kavramının “harf” kelimesiyle ifade edildiğini, imamlara nispetle; (حرف فلان) veya “Ubeyy’in harfi”, “İbn Mes’ûd’un harfi” kalıplarının bu gerçeğe işaret ettiğine dikkat çekmiştir. Bk. Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât* (Kâhire: Dâru Nahda, 2010), 41.

ten bir karşılığı olmaması hasebiyle bunların mushaflara yazılma imkânı da olmamıştır.⁵⁴ Şimdi sesbilimsel nitelik arz eden usûl farklılıklarının hangi türlerinin Temîm lehçesinin karakteristiğini yansıttığını ele alarak göstermeye çalışalım.

1.2.1 Tahkik-Tahfif:

Bu iki kıraat usûlü hemze ile ilintili olup bu harfi normal mahrecinden okumaya tahkik; yumuşatılarak okunmasına ise tahfif/teshil denilmiştir.⁵⁵ Hemzenin tahfifi; harf ve hareke yönünden kemale ulaşamaması diğer bir ifadeyle hazfedilmesi, başka bir harfe çevrilmesi veya sakın kılınarak değiştirilmesi demektir.⁵⁶ Hemzenin tahfifi genel itibariyle⁵⁷ teshil⁵⁸ (beyne beyne), ibdal,⁵⁹ nakil⁶⁰ ve hazf⁶¹ olmak üzere dört şekilde icra edilmektedir.⁶² Kaynaklarda ifade edildiğine göre tahkik, Temîm başta olmak üzere Kays, Ukayl, Esed; tahfif ise Kureyş, Hüzeyl, Sakîf, Kinâne, Hevâzin lehçelerine ait bir hususiyettir.⁶³

Konu bağlamında örnek olarak Tevbe sûresinin 12. âyetinde (وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ) وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ yer alan “أئمة” kelimesini zikredebiliriz. Nitekim söz konusu kelime bulunan iki hemzeyi kıraat imamı; tahkik, tahfif, ibdal, teshil gibi edâ farklılıklarıyla kıraat etmişlerdir.⁶⁴

⁵⁴ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 58.

⁵⁵ Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindlâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 1/96.

⁵⁶ Abdulbedî' en Neyrebânî, *el-Cevânibu's-savtiyye fi kütübî'l-ihiticaci li'l-kirâât* (Dimeşk: Dâru'l-Ğavsânî, 2006), 148; Radyüüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. M. Nur-M. Muhyiddin-Muhammed el-Hasen-Abdulhamid-er-Rafrâf (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 3/30.

⁵⁷ Sîbevey el-Kitab'ında hemzeye tahkik, tahfif ve bedel olmak üzere üç hususun terettüp ettiğini belirtmiş, teshil, ibdal ve hazfî ise tahfif başlığı altında değerlendirmiştir. Bk. Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 3/541; Zemahşeri, hemzenin tahfifinin ibdal, hazif ve teshil (beyne beyne) olmak üzere üç şekilde tezahür ettiğini belirterek nakli zikretmemiştir. Bk. Cârullâh Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-, *el-Mufasssal fi san'ati'l-irâb* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1993), 489; Neyrebânî ise ibdal, nakil ve teshili, tahfifi kıyasî başlığı altında, hazfî ise tahfifi semâî başlığı altında ele almıştır. Bk. Neyrebânî, *el-Cevânibu's-savtiyye*, 152-153; Neyrebânî'nin dile getirdiği tahfifi kıyasî, tahfifi ıstilahî kavramları hakkında geniş malumat için ayrıca bk. Ali Bulut - Alaaddin Saleh, “Hemze'nin İlmü Resmî'l-Mesâhif ve Kıraatteki Yeri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2016), 90.

⁵⁸ Teshil, kıraat ıstilahında hemze harfinden bulunan şiddet sıfatını göstermeden harfî, kendisi ile harekesi cinsinden bir ses ile telaffuz etmektir. Bk. Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî*, 128.

⁵⁹ İbdal, kıraat ıstilahında bir harfin yerini başka bir harfin alması anlamına gelmektedir. Bk. Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3/554; Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 3/197.

⁶⁰ Nakl, kıraat ıstilahında hemzenin harekesinin kendisinden önceki sakın harfe verilmesi, nakledilmesidir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/408-409.

⁶¹ Hazf, kıraat ıstilahında hemze sesinin tamamen atılması, yok edilmesi ve ondan herhangi bir eser kalmamasıdır. Bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*, thk. Ali Huseyn el-Bevvâb (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1985), 56.

⁶² Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-Arabiyyeti ve'l-Kur'aniyye* (y.y.: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-Câmia, 1986), 85; Hemzenin tahkik ve tahfifine dönük detaylı bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/362-428.

⁶³ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 3/542, 548, 551.

⁶⁴ Hâmid b. Hâce Abdulfettâh Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: y.y., ts.), 64.

1.2.2 İzhar-İdğam

İdğam, külli mahreçleri bir ya da cüz-i mahreçlerinde belli düzeyde yakınlık olduğundan izhar edilmesine imkânı olmayan⁶⁵ iki harften birincisini ikincisine katarak okumayı tanımlamaktadır.⁶⁶ İlgili kelime ya da kelimelerin sarfını etkileyen yönü sebebiyle bu edâ keyfiyeti fer'î bir telaffuz addedilirken, ilgili harflerin mahreç ve sıfat özelliklerinin telaffuzlarına bütünüyle yansıdığı izhar ise asıl kabul edilmiştir.⁶⁷ İdğam, Temîm lehçesinin temel hususiyetlerinden kabul edilirken; izhar ise Kureyş, Sakîf, Hevâzin ve Kinâne lehçelerine ait bir özelliktir.⁶⁸ Son bölümde ele alacağımız Temîm'e mensup kurrâ arasında bulunup önemli bir şahsiyet olarak öne çıkan Basra kıraat imamı Ebû Amr'ın kendi ismiyle de anılan idğam-ı Ebû Amr/idğam-ı kebiri⁶⁹ bu anlamda önem arz etmektedir. Onun "İdğam, Arab'ın lisanında cari olan bir kullanım biçimidir." sözü ise ayrıca konu hakkında önemli bir anlayışı resmetmektedir.⁷⁰

Söz konusu idğamı bir örnekle detaylandırmak gerekirse Fâtiha sûresinin 3. âyetini (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) şayet kendisinden sonra gelen 4. âyete (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) vasledilmesi halinde Ebû Amr'ın râvisi Sûsî, "الرحيم" kelimesinin sonunda yer alan mîm (م) harfini sonraki 4. âyetin başındaki "مالك" kelimesindeki mîm (م) harfine idğam ederek okumaktadır.⁷¹

1.2.3 Feth-İmale

"Feth" in⁷² mukabili olarak telaffuzda kolaylık sebebi⁷³ olan imale,⁷⁴ elif (إ) harfini yâ (ي) harfine, fetha harekeyi kesra harekeye meylettirerek okumaya denir.⁷⁵ Feth, Hicaz kabile-

⁶⁵ Lügate "beyan" anlamına gelen izhar, kıraat ilminde "Her harfî, mahrecinden ğunneyi göstermeksizinokumak" anlamına gelmektedir. Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mürşidü'l-mürîd ilâ 'ilmi't-Tecvid* (Kahire: Dâru Muhaysin, 2002), 6.

⁶⁶ İdğâm ile ilintili meseleler hakkında geniş malumat için bk. Temel, *Kırâat İlminde Usûle Dâir Üç Mesele: İsti'aze, Besmele ve İdğâm*, 95-193; Ayrıca kıraat farklılıkları bağlamında tek kelimedeki vaki olan idğam ve çeşitleri için bk. Cafer Yıldız, "Kırâat Farklılıkları Bağlamında Tek Kelime İdğâm", *İdrak* 3/1 (2023), 147-175.

⁶⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdulmü'min b. el-Veciyye b. Abdullah b. Alî b. el-Mübârek et-Tâcir Tâcüddîn el-Vâsîti, *el-Kenz fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Halit el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 1/175; Muhaysin, *el-Muktebes*, 1/89. Ayrıca idğama terettüp eden meseleler hakkında geniş malumat için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/274-304.

⁶⁸ Abdüh er-Râcihi, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fi'l-kirâati'l-Kur'aniyye* (İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996), 127; Matlebî, *Lehce'tü Temîm*, 114.

⁶⁹ Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kirâati's-seb'*, thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şâgdeli (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2015), 131; Mesûl, *Mu'cemu mustalahât*, 60.

⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/275; Râcihi, *Lehecât*, 31.

⁷¹ Pâluvî, *Zübde*, 7.

⁷² İbnü'l-Cezerî, harf telaffuz edilirken ağızın açılmaması, herhangi bir ses değişikliğine gitmeden harfin mahrecinden okunması anlamına gelen feth'in "tefhum" ve nasb olarak da isimlendirildiğini ifade etmiştir. Kavramın terim ve istilâh anlamına dönük değerlendirmeler için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/29-30; Devserî, *Muhtasaru'l-ibârât*, 85.

⁷³ İlgili kavramın icra sebepleri hakkında geniş malumat için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/120; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/32-34.

⁷⁴ Lügate, bir şeye yönelme, uzatma bir tarafa çekme anlamına gelmektedir. Bk. Muhammed Murteza el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Beyrut: Dâru'l-Hidâye-Dâru İhyâi't-Türâs, 1965), 30/433.

lerin lehçesinde kullanılırken imale ise Temîm, Esed, Kays lehçelerinde öne çıkan bir kullanım olmuştur. Ancak her iki lehçenin de fasih olduğu ayrıca vurgulanmıştır.⁷⁶

Bakara sûresi 8. âyetinde (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ) yer alan “من الناس” kelimesini Ebû Amr’ın râvisi Dûrî imale ile kıraat ederken diğer imam ve râvileri ise fethle okumuşlardır.⁷⁷ Ancak ifade etmek gerekir ki Kur’an kıraatında imale uygulaması birçok farklı kelimedede farklı imam ve râvilerin icra ettiği bir edâ keyfiyetidir.⁷⁸

1.2.4 Tahrik-Teskin

“هو” ve “هي” zamirlerinin önlerine vâv (و) veya fâ (ف) atıf harflerinden biri gelmesi durumunda zamirlerdeki he (هـ) harfi, “وَهُوَ” “وَهُو” gibi harekeli veya sakin şekilde okunmaktadır.

Örnek vermek gerekirse Bakara sûresi 29. âyetinde (هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) yer alan “وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ” cümlesindeki “وَهُوَ” zamirini; Kâlûn, Ebû Amr, Kisâ ve Ebû Ca’fer iskan ile “وَهُوَ” şeklinde kıraat etmişlerdir.⁷⁹

Teskinin Temîm ve Necid lügatine, tahrikin ise diğer lügatlere dayandığı ifade edilmiştir.⁸⁰ Ayrıca bu zikredilenlerin yanı sıra harfte, harekede, sarf ve nahivle alakalı durumlarda Temîm lehçesi, kendisine ait hususiyetleriyle öne çıkmakta⁸¹ ve usûl farklılıkları birikiminde önemli bir yekünü oluşturmaktadır.

2 Temîm Kabilesine Mensup Kıraat Âlimleri

Bu başlık altında özellikle İbnü’l-Cezerî’nin kıraat âlimlerinin tercemesini incelediği *Ğâyetü’n-nihâye*’sinde, “et-Temîmî” nisbesiyle aktardığı isimlere yoğunlaşılacaktır. Tespit

⁷⁵ Mehdevî, *Şerhu’l-Hidâye*, 1/92; Mehdevî, *et-Tahsîl*, 7/254; Mekkî, *el-Keşf*, 1/168; Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman ed-Dânî, *el-Mûdih li mezâhibi’l-kurra ve ihtilâfihim fi’l-Feth ve’l-İmâle*, thk. Seyyid Arbâvî Fergâli (Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010), 20; İbnü’l-Cezerî, imale’nin “izcâ”, “mahz” ve “bath”, “kesra”, “taklîl”, “teltîf”, “beyne beyne” kavramlarıyla da isimlendirildiğini belirtmiştir. İlgili kavram hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/30-82; Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, 23-27; Özellikle imalenin doğru ve hatalı icrası ve bununla alakalı sorunlar, imale ile ilgili uyarılar gibi meseleler hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbrahim Tetik, “Kur’an Kıraatında İmâle ve Feth’in Kitâbî Referansları”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020), 41-65; Ayrıca Ebû Amr’ın konuya dair mülâhazaları için bk. Hasan Çiftçi, *Kıraat İliminde Feth, Beyne, İmâle Olgusu ve Ebû Amr ed-Dânî’nin el-Mûdih li mezâhibi’l-Kurrâ fi’l-Feth ve’l-İmâle Adlı Eserinin Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya); Yakup Uzun, “Feth ve İmâle (Ebû Amr ed-Dânî’nin el-Feth ve’l-İmâle Adlı Eseri Bağlamında)”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 455-482.

⁷⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/30; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/313.

⁷⁷ Pâluvî, *Zübde*, 16-17.

⁷⁸ İbn Cezerî, imale’nin “izcâ”, “mahz” ve “bath”, “kesra”, “taklîl”, “teltîf”, “beyne beyne” kavramlarıyla da isimlendirildiğini belirtmiştir. İlgili kavram hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/30-82; Özellikle imalenin doğru ve hatalı icrası ve bununla alakalı sorunlar, imale ile ilgili uyarılar gibi meseleler hakkındaki değerlendirmeler için bk. Tetik, “İmâle ve Feth”, 41-65; Ayrıca Ebû Amr’ın konuya dair mülâhazaları için bk. Çiftçi, *Feth, Beyne, İmâle*; Uzun, “Feth ve İmâle”, 455-482.

⁷⁹ Pâluvî, *Zübde*, 20.

⁸⁰ Muhaysin, *el-Muktebes*, 101-102; Muhammed Sâlim Muhaysın, *el-Kirâât ve eseruhâ fi ulûmi’l-Arabiyye* (Mısır: Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 1984), 1/101.

⁸¹ Geniş malumat için bk. Bilican, *Temîm Lehçesi*, 123-154.

edebildiğimiz kadarıyla sözü geçen eserde bu isimlerin sayısı 50 civarındadır.⁸² Ancak biz bu isimlerden tarihi süreçte kıraat ilminin gerek teorik gerekse pratik gelişimine katkıları öne çıkan isimlerin yanı sıra bu eserde zikri geçmeyen fakat Kur'an/kıraat tarihi perspektifinden önemli olduğunu tespit edebildiğimiz şahısları da çalışmaya dâhil edeceğiz. Bu yöntemi izlerken de kendisi ile ilgili kıraat merkezli çalışma yapılmış olan âlimlerin varlığı durumunda ise ayrıntıya girmeyecek, ilgili çalışmalara atıfla iktifa edeceğiz.

Söz konusu isimleri kronolojik olarak şu şekilde ele almak mümkündür:

2.1 Hanzale b. er-Rebî' b. Sayfî el-Üseyyidî et-Temîmî (ö. 45/665 [?])

Temîm kabilesine mensup şahsiyetlerin, Kur'an-ı Kerim'e ve kıraat ilmine olan ilgi, alaka ve katkılarının henüz Hz. Peygamber dönemi itibariyle vahiy kâtipliği gibi önemli ve ulvî bir vazifeye başladığı ve sonraki dönemde de artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu meyanda asr-ı saadet döneminden sahâbî Hanzale b. er-Rebî' ismi dikkate değerdir. Kendisi, yüklendiği vahiy kâtipliği göreviyle sözü edilen kabilenin Kur'an'a ve kıraat ilmine olan katkılarının henüz bidayette Kur'an'ın inzaliyle beraber başladığının somut bir örneğini temsil etmektedir.

Hanzale b. er-Rebî', Temîm'in Üseyyidoğulları koluna mensup olup cahiliye döneminin önemli şair ve hatiplerinden Eksem b. Sayfî (ö. 612 m. [?])'nin yeğeni aynı zamanda sahâbeden Rebâh b. Rebî'nin de kardeşidir.⁸³ Hanzale b. er-Rebî', Hz. Peygamber'e vahiy kâtipliği yapmış, bu sebeple "Hanzaletü'l-kâtip" ve "Kâtip" isimleriyle müsemma olmuştur.⁸⁴

⁸² Mevzu bahis isimler şunlardan müteşekkildir: İbrahim b. Ahmed b. İsmail et-Temîmî, İbrahim b. el-Huseyn b. Ali b. Yunus et-Temîmî, İbrahim b. el-Yesea b. Sa'd et-Temîmî, Ahmed b. Ahmed b. Ebî Harun el-İşbîlî et-Temîmî, Ahmed b. el-Halil b. Ebî Firâs et-Temîmî, Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Ebî Harun et-Temîmî, Ahmed b. Muhammed b. Hammâd b. Davud b. mâhân Ebü'l-Huseyn et-Temîmî, Ahmed b. Muhammed b. Harun Ebü'l-Abbâs et-Temîmî, Ahmed b. Musa b. el-Abbâs Ebü Bekir b. Mücâhid et-Temîmî, Ahmed b. Ebî Harun Ebü'l-Kasım et-Temîmî, Eyyüb b. Temîm Ebü Süleyman et-Temîmî, el-Hasen b. Ali et-Temîmî, Hammâd b. Şuayb et-Temîmî, Halef b. Mervan Ebü'l-Kasım et-Temîmî, Davud b. Muhtâr Ebü Süleyman et-Temîmî, Abdülvehhab b. Abdülaziz Ebü Muhammed et-Temîmî, Ebü Amr b. el-Alâ et-Temîmî, Süleyman b. Yahya b. et-Temîmî, Şeyban b. Abdurrahman Ebü Muaviye et-Temîmî, es-Sabbâh b. Muhârib et-Temîmî, Dırâr b. Sard b. Süleyman et-Temîmî, Abbâs b. Huseyn b. Bedr et-Temîmî, Abdülaziz b. Muhammed b. Abdülaziz et-Temîmî, Abdullah b. Sa'dün b. Mücib et-Temîmî, Abdullah b. Ubeydullah b. Ebî Melike et-Temîmî, Abdullah b. Amr b. el-Haccâc et-Temîmî, Abdullah b. İsa b. Mâhân et-Temîmî, Abdullah b. Kasım b. Ahmed et-Temîmî, Abdullah b. Muhammed b. Hibetüllah et-Temîmî, Abdülmecid b. Şeddâd et-Temîmî, Ubeydullah b. Ahmed b. Abdullah et-Temîmî, Ubeydullah b. Bükeyr Ebü'l-Kasım et-Temîmî, Ubeydullag b. Muhammed et-Temîmî, Ubeydullah b. Nüaym b. Yahya b. Saîd et-Temîmî, Ali b. Hasen b. Abdurrahman b. Yezid et-Temîmî, Ali b. Muhammed b. İsmail b. Muhammed Ebü'l-Hasen el-Antâkî et-Temîmî, el-Kasım b. Ahmed Yusuf b. Yezid et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed b. Harun et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed b. el-Heysen b. Salih et-Temîmî, Muhammed Ebü Bekir b. Muhammed b. Ebî Nasr et-Temîmî, Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. el-Hasen et-Temîmî, Muhammed b. Cafer b. Muhammed et-Temîmî, Muhammed b. Hamid b. el-Hâris et-Temîmî, Muhammed b. Halef b. Salih b. Abdülala et-Temîmî, Muhammed b. Atik b. Muhammed b. Ebî Nasr et-Temîmî, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Mersed et-Temîmî, Muhammed b. Müslim b. Nebhân et-Temîmî, Mansur b. Muhammed b. Abdullah b. el-Ehtem et-Temîmî, Yakub b. Muhammed b. Halife b. Saîd et-Temîmî. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 3/5-210.

⁸³ Nuri Topaloğlu, "Hanzale b. er-Rebî'", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/52; Muhammed Mustafa el-Âzamî, *Küttübü'n-Nebî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987), 47-49.

⁸⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarabat: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 2009), 3/36-37; Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf* (Kahire: Dâru's-Sâvî, 2009), 1/246; Ayrıca bk. Topaloğlu, "Hanzale b. er-Rebî'", 16/52.

Hız. Peygamber, Hanzale'yi kendisi ile çevre ülkelerdeki hükümdarlar arasında elçilik vazife- siyle görevlendirmiş, sair yazışmalarını ona yaptırmış ve ondan unuttuğu şeyleri kendisine hatırlatmasını istemiştir.⁸⁵ Bu rivayetler, bir taraftan Hanzale b. er-Rebî'nin keskin zekasına ve mensubu olduğu kabilenin, öncesinde zikri geçen hususiyetlerine işaret ederken diğer taraftan vahiy katipliği görevinde bulunmuş sahâbenin özel meziyetlerine de hamledilecek bir bilgi değeri taşımaktadır.

2.2 Ebû Temîm el-Ceyşânî et-Temîmî (ö. 77/697)

Tabakat eseriyle maruf Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), tâbiünden olan Ebû Temîm el-Ceyşânî'yi, Yemenli ve güvenilir bir kişilik olarak aktarmakta, ayrıca onun Hız. Ömer ve Hız. Ali'den rivayetlerde bulunduğunu ve Muaz b. Cebel'den kıraat ahzettiğini bildirmektedir.⁸⁶

Hız. Ömer'in hilafeti zamanında fethedilen Mısır'da; Kur'an ve kıraat eğitimi, ordu içindeki sahâbe ve tâbiîn eliyle yürütülmüştür. Bu isimler arasında sahâbeden Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85) öne çıkarken, tâbiünden ise Ebû Temîm el-Ceyşânî ismi dikkat çekmektedir. Mısır'ın en âbidlerinden biri olduğu belirtilen Ebû Temîm'in,⁸⁷ bu bölgedeki kıraat ekolünün oluşumuna giden süreçte önemli katkılarının olduğu ifade edilmiştir.⁸⁸

2.3 Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî (??)

Temîmli bazı kurrâ, Kur'an'a ve kıraat ilmine olan katkılarının yanı sıra İslâm tarihinde vuku bulan fitne hareketlerinde de varlık göstermiş, dinî ve siyasi konularda aşırı görüş ve faaliyetleriyle tanınan fırkaların kuruculuğunu üstlenmişlerdir. Bunun dikkat çekici örneklerinden birini kurrâ vasfına haiz Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî temsil etmektedir. O, İslâm tarihinde vuku bulan önemli siyasi olaylarda adından söz ettiren Basra Hariciliğini kurmuş bu yönüyle önemli bir şahsiyet olarak adından söz ettirmiştir.⁸⁹ Bu siyasi olayların en önemlilerinden kabul edilen Sıffin Savaşı'nda da gerek Temîm kabilesi gerekse bu kabileye mensup kurrâ bu süreçte belirleyici bir rol oynamıştır. Sözü edilen savaş sürecinde yirmi bin kurrâya liderlik yaparak Hız. Ali'yi destekleyen Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî süreçteki en önemli isimlerden biri olarak öne çıktığı görülmektedir.⁹⁰ Daha sonra ise Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, bir grup kurrâ ile beraber mushafları mızrakların ucuna takmış, Kur'an'ın hakemliğini kabul etmesi için Ali'ye baskı yapmıştır. Aksi durumda yani Hız. Ali'nin Kur'an'ın hakemliğini kabul

⁸⁵ Âzamî, *Küttübü'n-Nebî*, 47-48; Topaloğlu, "Hanzale b. er-Rebî", 16/52.

⁸⁶ Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 7/353; Ayrıca bk. Nebîl b. Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *İlmü'l-Kirâat: Neş'etuhü-etvâruhü-eseruhü fi 'ulûmi's-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000), 271-272.

⁸⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 5/203.

⁸⁸ Âlu İsmail, *İlmü'l-Kirâat*, 270-271.

⁸⁹ Ethem Ruhi Fıglalı, "Hariciler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

⁹⁰ Sıffin Savaşı süreci ve bu sürece etkileri bağlamında Temîm kabilesi ve Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî'nin rolüne dair geniş bilgi için bk. Hajji Yahya Mahayudin, "İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vak'ası", çev. Ahmet Turan Yüksel, *SÜİFD* 30 (ts.), 241-260.

etmediği takdirde ise onu düşmanlarına teslim etmekle yahut Osman'a yaptıklarını kendisine de yapmakla tehdit etmişlerdir.⁹¹

2.4 Ebû Amr b. el-Alâ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî et-Temîmî (ö. 154/771)

İbn Mücâhid'in banisi olduğu yedili kıraat tasnifinde, Basra'nın kıraat imamı sıfatıyla yer alan Ebû Amr b. el-Alâ, 70/689 yılında Mekke'de doğmuştur. Temîm kabilesinin Mâzin koluna mensup olması sebebiyle "Mâzinî", hayatının önemli bölümünü Basra'da geçirdiği için "Basrî" nisbeleriyle maruftur.⁹² Temîm kabilesinin yetiştirdiği seçkin şahsiyetlerden olup Basra kıraat imamı aynı zamanda bu bölgenin dil ekolünün öncülerinden kabul edilmektedir.⁹³ Ebû Amr'ın; kıraat sahasında Mekke'de Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime b. Hâlid, yedi kıraat imamından biri olan Ebû Ma'bed İbn Kesîr; Medine'de Yezîd b. Rûmân, Şeybe b. Nisâh ve bölgenin kıraat imamlarından Ebû Ca'fer el-Kârî; Kûfe'de kurrâ-i seb'adan Âsım b. Behdele; Basra'da Yahyâ b. Ya'amer, Nasr b. Âsım ve Hasan-ı Basrî gibi önemli şahsiyetlerden istifade ettiği belirtilmektedir.⁹⁴

Aynı kabileye mensup olup ileride ayrı başlık ile ele alacağımız İbn Mücâhid, banisi olduğu yedili tasnifi, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kirâât* isimiyile kaleme almış olduğu kitabına Medine'den Nâfi', Mekke'den İbn Kesîr, Kûfe'den Âsım, Hamza ve Kisâî, Basra'dan Ebû Amr b. Alâ ve Şam'dan İbn Âmir'in kıraatlerini dâhil ederek hayata geçirmiştir.⁹⁵ İbn Mücâhid, ilgili kitabına Basra'dan dâhil etmek istediği kıraati aktarırken, tâbiîn sonrası bu bölgede, kıraati öne çıkan ve içlerinde Ebû Amr b. Alâ'nın da bulunduğu bir grup kurrânın mevcudiyetine dikkat çekmektedir. Nihayetinde İbn Mücâhid, kıraat edebiyatının sınırlanmasına dair bu faaliyetinde Basra kıraat ekolünün, kendisiyle aynı kabileye mensup Ebû Amr'ın kıraatinde tezahür edeceğini düşünmüş ve tercihini ondan yana kullanmıştır.⁹⁶

Ebû Amr'ın kıraati, sahih kategorisinde değerlendirilmesine rağmen özellikle Basralı dilciler tarafından birçok eleştiriye de maruz kalmıştır.⁹⁷ Bu eleştirilerin odak noktasını özellikle Temîm lehçesinin hususiyetlerinden⁹⁸ olması hasebiyle öne çıkan; kelimelerdeki irab harfinin sükunlu okunması,⁹⁹ râ (ر) harfinin lâm (ل) harfine idğamı¹⁰⁰ gibi vecihlerin teşkil etmesi ise kıraat-lehçe boyutunda yer alan önemli bir kesişim noktasını resmetmektedir. İbrahim Tetik, kıraat-lehçe boyutunda ortaya çıkan bu gerçeği şu cümlelerle dile getirmektedir:

⁹¹ Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyy, 1997), 2/668; Mustafa Öz, "Kurrâ", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/245-246.

⁹² Hayatı, hocaları ve talebelerine dair geniş malumat için bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 79-83; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 3/57; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 58; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁹³ Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", 10/94; Aycan, "Temîm (Benî Temîm)", 40/419.

⁹⁴ Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", 10/94.

⁹⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 53-87.

⁹⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 80.

⁹⁷ Ortaya konan eleştiriler için bk. Kadir Taşpınar, "Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Sahih Kıraatleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022), 122-134.

⁹⁸ Temîm lehçesinin hususiyetleri için bk. Bilican, *Temîm Lehçesi*, 35-104.

⁹⁹ Taşpınar, "Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Sahih Kıraatleri", 122-124.

¹⁰⁰ Taşpınar, "Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Sahih Kıraatleri", 125-129.

“Kıraat imamlarının imale ve feth tercihlerini kendi yörelerinde yayılım bulan dil özelliklerine göre şekillendirdikleri görülmektedir. Örneğin Ebû Amr (ö. 154/771) özelinde konuyu detaylandırmak gerekirse bu büyük kıraat imamını imale ile okumaya sevk eden âmil, imale ya da fethin okunuşunda hangisinin asıl olduğuna dair dil tabanlı tercihleri değildir. Kendisi Mudar’ın bir kolu olan Temîm kabilesine mensuptur ve Temîm, Basra bölgesinde yer almaktadır. Ebû Amr’ın kıraatinde önemli bir yer tutan imalenin, Temîm kabilesinin günlük konuşmalarında istimaline bolca rastlanabilir. Dolayısıyla Ebû Amr’ın, bölgesinin eğilimlerine sırt çevirmediğini kıraat tercihten çıkarabilmek mümkündür.”¹⁰¹

Sonuç olarak Ebû Amr’ın hem ilm-i kıraat alanında hem de bölgesinin kıraat ilmiyle temayüz etmesi noktasında yürüttüğü tedris faaliyetleriyle¹⁰² önemli hizmetlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca yedi kıraat imamı arasında Temîmli olan tek kurrânın Ebû Amr olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu yedi imamdan birisi olan Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfi’nin (ö. 156/773), bazı klasik eserlerin kimi tahkikinde¹⁰³ ve modern bazı çalışmalarda¹⁰⁴ Temîm kabilesine nispet edildiği görülmektedir. Ancak bunun, Hamza’nın Benî Teym b. Mürre¹⁰⁵ kabilesine mensubiyeti sebebiyle “et-Teymî” nisbesiyle anılması¹⁰⁶ yanı sıra Temîmli olan İkrime b. Reb’î’nin ailesinin mevlası¹⁰⁷ olmasından kaynaklı bir yanlış anlama olduğu bir tespit olarak ifade edilmelidir.

2.5 Eyyûb b. Temîm Ebû Süleyman el-Mukrî ed-Dimeşkî et-Temîmî (ö. 198/814)

Nisbesinin yanı sıra kıraat eğitimindeki hocası ve öğrencilerinden Şamlı olduğu anlaşılan Eyyûb b. Temîm, kıraatini Şam kıraat imamı İbn Âmir’in en seçkin talebelerinden Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî (ö. 145/762)’den almıştır. Yine İbn Âmir’in günümüzdeki kıraat tedrisinde de isimleri öne çıkan iki râvîsi Hişâm (ö. 245/859) ve İbn Zekvân (ö. 242/857) ise kıraatlerini doğrudan İbn Âmir’den değil Eyyûb b. Temîm’den almışlar ve bu kıraatin en meşhur râvileri olmuşlardır.¹⁰⁸ Bu yönüyle Eyyûb b. Temîm’in Şam kıraat ekolünün tesebbütünde kilit rol oynadığı anlaşılmaktadır. Velid b. Utbe, Abdülhamid b. Bekkâr, Ebû Müshir el-Ğassânî kendisinden kıraat ahzeden diğer talebeleridir.¹⁰⁹

İbn Zekvân, Eyyûb b. Temîm’e, “Sen Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî’nin kıraatini mi okuyorsun?” diye sorduğunda o, “Evet, Yâsîn sûresi 62. âyetinde geçen ‘جِبَلًا’ kelimesi istisna,

¹⁰¹ Tetik, “İmale ve Feth”, 47.

¹⁰² Ebû Amr’dan arz ve semâ usûlüyle kıraat okuyan talebelerinden bazıları şunlardır: Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî, Abdülvâris b. Saîd el-Anberî, Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf, İshak b. Yûsuf el-Ezrak, Hârûn b. Mûsâ el-A’ver, Şücâ’ b. Ebû Nasr, Hüseyin b. Ali el-Cu’fî, Ali b. Nasr el-Cehdamî. Altıkulaç, “Ebû Amr b. Alâ”, 10/94.

¹⁰³ Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman ed-Dânî, *et-Teymî fi’l-kirâati’s-seb’*, thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şâgdelî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1984), 7.

¹⁰⁴ Bk. İsrâfil Demirhan, *Yûsuf Sûresi’nin Kıraat-i Aşere Açısından İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10, 23 nolu dipnot.

¹⁰⁵ Geniş malumat için bk. Elnure Azizova, “Teym b. Mürre (Benî Teym b. Mürre)”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/52-53.

¹⁰⁶ Dânî, *et-Teymî*, 2015, 91; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1/261; Tayyar Altıkulaç, “Hamza b. Habîb”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/511.

¹⁰⁷ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 66.

¹⁰⁸ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1/172, 1/354, 404, 3/37; Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 63, 89; Âlu İsmail, *İlmü’l-Kirâat*, 242-243.

¹⁰⁹ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 2/360; Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 89.

tamamen onun kıraatini okuyorum. O, ilgili kelimeyi cîm (ج) harfinin dammesiyle okurken ben ise kesresiyle okuyorum.” şeklinde cevap vermiştir.¹¹⁰ Hicrî 120 yılında doğduğu belirtilen¹¹¹ Eyyûb b. Temîm’in vefatının ise İbn Zekvân’dan nakille 198 olduğu ifade edilmiştir.¹¹²

2.6 İbn Mücâhid Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî (ö. 324/936)

Kıraat ilmi tarihine atf-ı nazar edildiğinde, kıraat edebiyatının yanı sıra sonraki dönem tedris ve telif faaliyetlerini temelden etkileyerek yeni bir dönemin kapısını aralamış önemli bir kıraat âlimi olarak İbn Mücâhid isminin dikkat çekeceği görülecektir. Onun bahse konu önemi ise kıraat ihtiyarlarının tedvini faaliyeti çerçevesinde, literatürün tartışmasız temel kitabı hüviyeti kazanmış *Kitâbü’s-seb’a fi’l-kırâât* isimli eseriyle hayat bulup takarrur etmiş olan yedili tasnifidir.

Literatüre mezkûr eseriyle adeta damgasını vuran İbn Mücâhid, hicrî 245 yılında Bağdat’ta doğmuş ve burada hayatını idame ettirmiştir. O, Ebû’z-Za’râ Abdurrahman b. Abdûs (ö. 280/893)’tan Kur’an ve kıraat dersleri almış ve bu hocasından arz yoluyla Nâfi’ b. Abdurrahman’ın kıraati için yirmi hatim; Ebû Amr b. Alâ, Hamza b. Habîb ve Ali b. Hamza el-Kisâi (ö. 189/805) kıraatleri için de hatimler indirmiştir. Ayrıca Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817)’nin talebesi Ebû Eyyûb el-Hayyât (ö. ?/?)'tan da kıraat okumuş olan İbn Mücâhid, Abdullah b. Kesîr el-Müeddib ve Halef b. Hişâm (ö. 229/844)’ın râvîsi İdrîs b. Abdülkerîm (ö. 292/905)’den bu alanda istifade etmiştir. Hac ibadeti için gittiği Mekke’de birkaç gün İbn Kesîr (ö.120/738)’in râvîsi Kunbül (ö. 291/904)’ün evinde kalmış, ondan Ebû Ma’bed İbn Kesîr’in kıraatini ahzetmiştir.¹¹³

İbn Mücâhid’i ilm-i kıraat tarihinde kırılma noktasını ifade eden kıraatlerin sınırlandırılması ve tedvini gibi önemli bir faaliyete iten saikleri ve sürecin panoramasını şu şekilde aktarabiliriz:

Nüzûl döneminde inzal olan âyetler; ilahî bir muhafaza refleksiyle Hz. Peygamber’in sadrında toplanmış, vahiy kâtipliği aracılığıyla kayıt altına alınmış, aynı zamanda sahâbe tarafından hıfzedilmiştir. Bu süreç, Hz. Ebû Bekr döneminde mushafın oluşturulması ve Hz. Osman zamanında ise bu mushafın istinsah faaliyetiyle devam etmiştir. Yedi harf kapsamındaki okuma serbestisinin ortaya çıkardığı kıraat ihtilaflarından tevellüt etmiş olan bu faaliyetin, sûre ve âyet tertibinin tessebbüt ettirilmesi ve ferşî farklılıkların mushafırlara derc edilmesi amacıyla matuf olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴

Tâbiîn döneminde ise kıraatler sükûn bulmuş ancak Kur’an’ın noktasız ve harekesiz olmasından kaynaklı olarak kıraat edebiyatında, sakim birikimin oluşması sıkıntısı baş gös-

¹¹⁰ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1/172; Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 89.

¹¹¹ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1/172.

¹¹² Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 98.

¹¹³ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 88, 92, 98-99; Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 138; Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Tayyar Altıkuş, “İbn Mücâhid”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/214-215.

¹¹⁴ Zikredilen süreçler hakkında detaylı malumat için bk. Mehmet Dağ, “İbn Mücâhid’in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi*, (2006), 81-85; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: OTTO, 2016), 13-56; Osman Bayraktutan, “Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 121-128.

termiştir.¹¹⁵ Sözü edilen birikim, daha sonra İbn Mücâhid'in kıraatleri yedi ile sınırlama eyleminin de ana gerekçelerinden birini teşkil etmiştir.¹¹⁶ Sonraki süreç ise kıraat imamlarının tercihlerinin kendi isimleriyle kıraat ekollerine evrildiği dönem olarak ayrışır. Artık bu dönemde sahih birikim ve bunların dışında kalan kıraatlerle ilgili telifatlar kaleme alınmıştır.¹¹⁷ Nitekim pek çok kurrânın kendisine ait bir kıraat tespit etme yoluna gittiği, bu nedenle sayısız ihtiyar/kıraatin meydana geldiği de ifade edilmiştir.¹¹⁸ Kontrolsüz büyüyen bu kıraat ihtilaflarını bertaraf etme gayesi, İbn Mücâhid'in temel amacı olarak öne çıkmıştır.¹¹⁹

İbn Mücâhid öncesinde, çok daha fazla veya az sayıda kıraatlerin bir araya getirildiği derleme ve sınırlama çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir.¹²⁰ Ancak İbn Mücâhid'in kendisine has metoduyla kıraatleri yedi ile sınırlama faaliyetinin,¹²¹ mevcut siyasi otoritelerce desteklenmesi¹²² neticesinde günümüze değin ilm-i kıraatin tedris ve telif faaliyetine yön verecek bir mahiyet kazanmış, diğer tasniflerden farklı bir iltifata mazhar olup takarrur bulmasına vesile olmuştur. Mekkî (ö. 437/1045)'nin, hicrî üçüncü yüz yılın hemen öncesi veya sonrasında¹²³ şekillendiğine vurgu yaptığı bu sınırlama eylemi, şüphesiz ki kıraat ilmi tarihinin seyrine olan etkisi itibarıyla bir dönüm noktası olmuştur.

İbn Mücâhid, Mekke, Medine, Basra, Şam'dan birer kurrâ; Kûfe'den ise üç kurrâyı ihtiyar etmesiyle *Kitâbü's-seb'a*'sını telif etmiştir. Bu ihtiyarını da mezkûr bölgelerdeki kıraat müktesebatının tâbiinden tevarüs ettiğini ve bölge insanının buradaki kurrâyaya olan iltifatıyla temellendirmiştir.¹²⁴ Mevzubahis tasnifin, diğerlerinden ayrışarak yegâne bir hal alması, belli bir birikimi olan kıraat edebiyatının çerçevesinin daraltılmasını da beraberinde getirmiş, netice itibarı ile olumlu-olumsuz eleştirilerin¹²⁵ de İbn Mücâhid'e yönelmesine kapı aralamıştır.¹²⁶ Kendisi gibi Temîm kabilesinden olup aşağıda ayrıca ele alacağımız kıraat âlimi Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî, sonraki literatürde de adından sıkça söz ettirecek konu bağlamındaki çok sert eleştirilerini İbn Mücâhid'e yönelten ve bu yönüyle literatürü şekillendiren isim olarak öne çıkar. Mehdevî, ilgili bölgelerde insanların ekseriyetle Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir,

¹¹⁵ Dağ, "İbn Mücahid", 84.

¹¹⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 49.

¹¹⁷ Dağ, "İbn Mücahid", 84.

¹¹⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*, thk. Abdülfettâh İsmail Şilbî (Kâhîre: Dâru Nahda, 2010), 86; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/329.

¹¹⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 45, 49; Maşalı, *Kıraat İlmî*, 59-60; Dağ, "İbn Mücahid", 89.

¹²⁰ Kıraatlerin derleme ve sınırlandırma eylemine dönük girişimler hakkında geniş malumat için bk. Abdülhalim Başal, *Endülü's'te Kıraat İlmî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 163-170.

¹²¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*, 87; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 157, 160; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/34.

¹²² Dağ, "İbn Mücahid", 92.

¹²³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*, 87.

¹²⁴ Bizzat İbn Mücâhid'in ağzından, ihtiyar etmiş olduğu isimlerin nesep, hoca ve öğrencileri hakkında geniş bilgi için bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 53, 65-66, 70-72, 80, 86.

¹²⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/36; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/330; Bu yöndeki eleştiriler için ayrıca bk. Dağ, "İbn Mücahid".

¹²⁶ Bu meyanda İbn Cübeyr, yedi kurrâyaya Yakub el-Hadramî'yi de dâhil etmesiyle sekizli tasnif teşekkül ettirmesine karşın *Kitâbü's-seb'a* gibi tüm toplum kesimlerince kabul görmemesi sebebiyle İbn Mücâhid'in maruz kaldığı eleştirilere benzer bir tepkiyle karşılaşmamıştır. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*, 88.

Âsım, Hamza ve Kisâh'nin kıraatiyle yetindiklerini bu sebeple müteahhirundan bazı kimsele-
rin ihtisar amacıyla ve öyle tercihte buldukları için bu isimleri dikkate alarak tasnif işine
yöneldiğini belirtir.¹²⁷ Mehdevî, buradaki müteahhirun ifadesiyle işarette bulunduğu İbn
Mücâhid'i, tasnif dışında kalan kıraatlerin, insanların geneli tarafından şâzz olarak telakki
edilmesine sebebiyet vermekle suçlamış, sahih/müsta'mele kıraatlerin de bu sayıdan ibaret
olmadığının, dolayısıyla böyle bir sınırlama işinin gereksiz olduğunun altını çizmeye çalış-
mıştır. Ayrıca Ebü'l-Abbas el-Mehdevî, bu ifadeleriyle yedi kıraatin yaygın ve seçkin olmaları
saikiyle bu tasnife dâhil edilmesini de doğru bulmadığını ihsas etmiştir.

2.7 Ebû Bekr Muhammed b. Mes'ûd et-Temîmî (ö. 344/955)

Kayrevan'da imamlık görevi icra etmiş olan İbn Mes'ûd et-Temîmî'nin mukrî aynı
zamanda muhaddis ve fakîh bir zat olduğu aktarılmaktadır.¹²⁸ Meşhur Mâlikî fakihlerinden
Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Saîd et-Tenûhî el-Kayrevânî'nin (ö.
256/870) arkadaşı Ebû Bekr Ali Cûble b. Hamûd'un¹²⁹ öğrencisi de olan İbn Mes'ûd et-
Temîmî, doğu ve batı coğrafyalarına kıraat ve hadis ilmi için rihleler gerçekleştirmiştir. Haya-
tını Kayrevan'da idame ettiren ve kurduğu halkalarla insanlara kıraat dersleri okutan İbn
Mes'ûd et-Temîmî, burada vefat etmiştir.¹³⁰

2.8 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. İsmâil el-Antâkî et-Temîmî (ö. 377/987)

Bilim, sanat ve kültür alanlarındaki yakaladığı seviye ile adeta İslâm medeniyetinin
batıda parlayan bir yıldızı haline gelen Endülüs'ün, kıraat ilmi sahasındaki kendisine mahsus
dinamikleriyle ayrışmayı ifade eden ekolleşme süreciyle de önemli bir coğrafya olduğu ger-
çeği izahtan varestedir.¹³¹ Sözü edilen bu ekolleşme sürecinde yüklendiği kritik görevle çok
önemli hizmet ve fonksiyon icra edenlerin başında Temîm kabilesine mensup olan Ebü'l-
Hasen Alî b. Muhammed b. İsmâil el-Antâkî et-Temîmî (ö. 377/987) gelmektedir.¹³² Hicrî 299
(911-12) yılında Antakya'da doğan Antâkî, burada İbrâhim b. Abdürrezzâk¹³³ (ö. 339/950)'tan
arz ve semâ yoluyla kıraat okumuştur. Hac ibadetini 950'de annesiyle birlikte yapan Antâkî,
döndüğünde Şam'da hocasının vefat ettiğini öğrenmiş ve Antakya'ya dönmekten vazgeçmiş-

¹²⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *Beyânü's-sebebi'l-mûcibi li İhtilâfi'l-kirâati ve kesretü't-turuki ve'r-rivâyât*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beirut: Dâru İbni Hazm, 2006), 52.

¹²⁸ Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 3/52-54; Hind Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye mine'l-fethi ilâ müntesafi'l-karni'l-hâmis* (y.y.: ed-Dâru'l-Arabiyyetü'l-Kâtib, 1983), 299.

¹²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî el-Huşenî, *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye* (y.y.: y.y., ts.), 143-144.

¹³⁰ Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 3/52-54; Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye*, 299.

¹³¹ Bölgenin kıraat ilmi tarihindeki sözü edilen önemi hakkında geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*; Yaşar Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 107-139; Ahmet Gökdemir, "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu", *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017).

¹³² Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî, *Büçyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabiyy, 1967), 414; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/564-565; Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, 1982), 2/308-309; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 158, 320.

¹³³ Geniş malumat için bk. Ebü'l-Kâsım Ali b. Hibetüllah el-Ma'rûf İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr İbn Çurâme (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 7/40-42.

tir. Rotasını kıraat tedrisiyle meşgul olacağı Kahire'ye çeviren kıraat âlimi, uzun bir süre burada yaşamıştır.¹³⁴

Endülüs özellikle II. Hakem döneminde kitap/kütüphaneleriyle ve tedris merkezli eğitim-öğretim faaliyetiyle pozitif ayrılmış ve hemen her alanda zirve dönemini yaşamıştır. Endülüs, bu dönemde bir taraftan Kur'an eğitiminin verildiği medreselerin inşasıyla öne çıkarken, diğer taraftan da gerek mevcut ilmî ortamın cazibesi gerekse halifenin özel davetiyle doğulu âlimlerin seyahat güzergahında yer alan merkez bir coğrafya olmuştur.¹³⁵ Sözü edilen davetlerden biri de ileride kıraat ilmi sahasında yürüteceği tedris faaliyetleriyle Endülüs kıraat ekolünde önemli bir yer ihraz edecek olan Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. İsmâil et-Temîmî el-Antâkî'ye (ö. 377/988)¹³⁶ gitmiştir.¹³⁷ Kahire'de kıraat dersleri okuturken davet neticesinde o, kıraat eğitimi faaliyetlerine Endülüs-Kurtuba'da II. Hakem'in himayelerinde inşa edilen medreselerde devam etmiş, bu vesileyle bölgede kıraat eğitimi daha sistematik bir hal almıştır. Antâkî, döneminde kıraat ilmi tedrisiyle temayüz etmiş,¹³⁸ Endülüs sınırları içerisinde cereyan eden ilmî seyahatlerin odağı haline gelmiş ve kendisi için en fazla seyahat edilen kıraat âlimi olmuştur.¹³⁹ Dördüncü asır itibari ile kıraat ilmi alanında eser¹⁴⁰ telif eden ilk âlimler arasında bulunan Antâkî'nin bölgedeki etkin rolü başta olmak üzere söz konusu zaman diliminde kıraat ilminin tedrisatı noktasında yürüttüğü yoğun faaliyetler, söz konusu ilme dönük ilerlemenin ilk nüveleri olarak öne çıktığına vurgu yapılmıştır.¹⁴¹ Sonuç olarak Kurtuba, Endülüs'teki sair şehirlerden, kendisine seyahatlerin yapıldığı ilmî merkez hüviyetinde bir belde olmuştur.¹⁴² Ebü'l-Hasen el-Antâkî'nin kıraat ilmi için bölgedeki fedakâr çalışmaları II. Hakem'in dikkatini çekmiş özellikle uygun ortamların inşası hususunda halife, kendisine yardımcı olmuştur.¹⁴³ Bu noktada tasnife dayalı kıraatlerin Endülüs'e intikalinin iddia edildiği

¹³⁴ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/308-309; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 191; Emin Işık, "Antâkî, Ali b. Muhammed", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/227.

¹³⁵ Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 2/240; Ali b. Mûsâ b. Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955), 1/255-256; Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Mukrî et-Tilimsânî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-ratîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1997), 1/386; Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 207-208.

¹³⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 1/564-565; Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/308-309.

¹³⁷ Gökdemir, "Endülüs'te Kıraat İlimi", 167/32. dipnot. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar" adlı çalışmada Saim Yılmaz kaynakların el-Antâkî'ye davetin gidip gitmediği hususunda bir bilgi zikretmediğine dikkat çeker. s. 167.

¹³⁸ Kendisinden kıraat okuyan öğrencilerinin isimleri için bk. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 21, 44, 158-159, 212, 629.

¹³⁹ Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 94.

¹⁴⁰ Antâkî'ye nispet edilen iki eser ismi zikredilmektedir. İlkinin Kehhâle, el-Usûl fi kırâati Verş ismiyle verirken diğeri de vakf meselesine dair yazdığı ve Ali Şevah'ın zikrettiği Risale fi vakfî'l-Kur'an'dır. Bk. Ömer b. Rıza b. Muhammed Rağîb b. Abdülġanî Kehhâle, *Mü'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, ts.), 7/184; Ali Şevvâh İshâk, *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1983), 1/237.

¹⁴¹ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlimi*, 46, 53.

¹⁴² Kurtuba'nın özellikle kıraat ilmi sahasında bir merkez hüviyeti kazanması ve bu çerçevede bölgeye kıraat eğitimi amacıyla rihle gerçekleştiren isimler için bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlimi*, 93-95.

¹⁴³ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâi İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/241; Said Abdullah el-Beşîrî, *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fi 'asri mülûkü't-tavâif fi'l-Endelüs* (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ Külliyyetü'ş-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1986), 311.

gibi Talemenkî ile değil, donanımlı ve yetkin bir âlim olarak bölgeye gelen Antâkî ile gerçekleşmiş olma olasılığının yüksek ihtimal olduğu ayrıca iddia edilmiştir.¹⁴⁴ Antâkî, 377 yılında vefat etmiş, Rabd'a kabristanına defnedilmiştir.¹⁴⁵

2.9 Ebû Muhammed Abdülbârî b. Huseyn et-Temîmî (ö. 439/1047)

Şelebî, İfrîkiye bölgesindeki kıraat âlimlerini incelediği eserinin ilgili bölümünde Ebû Muhammed et-Temîmî ismini de zikretmektedir. Fakat dipnotta tabakat kitaplarının bu isim üzerinde durmadığını, bu noktada sadece Kardinal Roy'un *Inscriptions*'ta ilgili kişiye işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁶

2.10 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî (ö. 440/1048-49)

Doğum tarihine dair bilgilerine rastlayamadığımız Mehdevî'nin farklı isimleri zikredilmekle¹⁴⁷ birlikte kaynakların büyük kısmı, tam ismini; Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs şeklinde aktarmaktadır.¹⁴⁸ Kaynakların diğer bir kısmı ise bu ismi Ahmed b. Muhammed olarak zikretmiştir.¹⁴⁹ Ayrıca tabakat türü eserlerde müellifin "müfessir"¹⁵⁰, "mukrî"¹⁵¹, "lügavî"¹⁵², "nahvî"¹⁵³, "mücevid"¹⁵⁴ gibi lakap ve nisbelerinin de zikredilmesi kendisinin çok yönlü kişiliğini ortaya koymaktadır. Yine hayatının belli bir dönemini bugünkü Tunus'un sınırları içinde yer alan Kayrevan bölgesinde geçirmiş olması sebebiyle "Kayrevânî"¹⁵⁵, bu bölgedeki bir belde olan Mehdiye'de doğduğu için "Mehdevî"¹⁵⁶, ömrünün son on senesini Endülüs'te geçirdiği için "Endelüsî"¹⁵⁷ gibi nisbelerle de anılmıştır. Mehdevî, kıraat ilmini

¹⁴⁴ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmî*, 42.

¹⁴⁵ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/308-309; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 191; Işık, "Antâkî, Ali b. Muhammed", 3/227.

¹⁴⁶ Şelebî, *el-Kırââtü bi İfrîkiye*, 348.

¹⁴⁷ Humeydî ve Dabbî, "Ahmed b. Muhammed"; Hamevî, "Ahmed b. Muhammed b. Ammâr b. Mehdî b. İbrahim" künyesiyle ele almışlardır. Bk. Muhammed b. Ebû Abdillâh b. ebî Nasr el-Humeydî, *Cezvetü'l-müktebis fî zikri vülâti'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966), 114; Dabbî, *Büğyetü'l-mültemis*, 163; Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2/508.

¹⁴⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/87; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 222; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/92; Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/126; Kehhâle, *Mü'cemü'l-müellifin*, 2/27; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât fî tabakâti'l-lügaviyyine ve'n-nühât*, thk. Ebü'l-Fadl İbrahim Muhammed (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 1/351.

¹⁴⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-müktebis*, 114; Dabbî, *Büğyetü'l-mültemis*, 163.

¹⁵⁰ Salâhuddîn Halil b. Eybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyy, 2000), 7/167; Mahfûz, *Terâcümü'l-müellifin*, 4/400.

¹⁵¹ Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, 2/508; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 222; Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, 1/351.

¹⁵² Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/126.

¹⁵³ Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî el-Osmanî Kâtip Çelebi, *Sellemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-vühûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnâvut (İstanbul: Mektebetü İrsika, 2010), 1/186.

¹⁵⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/169.

¹⁵⁵ İsmail b. Muhammed Emin el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Lübnan: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyy, ts.), 1/75.

¹⁵⁶ Bu nisbeyle maruf birçok zatın bulunması bazı karışıklıkları da beraberinde getirmiştir. Bazı yazılarda kendisinin mutasavvif kimliğinden bahsedilmiştir ki müellifimizin tasavvuf tarafına işaret eden herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu konuda Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin de üstadı olan Abdülaziz el-Mehdevî ile karıştırılmış olması muhtemel gözükmektedir. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/87; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 222; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/92; Ayrıca Mehdevî nisbesiyle maruf şahıslar için bk. Mahfûz, *Terâcümü'l-müellifin*, 4/397-407.

¹⁵⁷ Ebû Kays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlm li'l-malâyîn, 2002), 1/184.

Kayrevan'da Muhammed b. Süfyân¹⁵⁸ (ö. 415/1024) Muhammed b. el-Kâbisî, Mekke'de Muhammed b. Kantarî ve Muhammed b. Semmâk gibi önemli kurrâdan almıştır.

Mülûkü't-tavâif dönemi Dâniye emiri Mücâhid el-Âmirî'nin daveti üzerine ömrünün son on senesini Endülüs'ün Dâniye bölgesinde geçirmiş olan Mehdevî, fakih yönü olmakla birlikte özellikle tefsir ve kıraat ilmine dair telif ettiği eserlerle¹⁵⁹ şöhret bulmuştur. Kıraat ilmi alanındaki meşhur iki âlim Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Amr ed-Dânî ile çağdaş olmasının yanı sıra aralarında arkadaşlık hukuku da cereyan etmiştir. Nitekim Mücâhid el-Âmirî'nin, Mehdevî'nin bazı kıraat meseleleri hakkındaki iddialarına, Dânî'den reddiye yazmasını istemesi neticesinde o, bu talebe olumlu cevap vererek *Kitâbü'l-mes'eleli's-sittîniyye*, *el-Ecvibetü'l-muhakkaka 'ani'l-es'ileti'l-muharrafe* ve *Risâletü't-tenbîh 'ale'l-hatâ'* ve *'l-cehl ve't-temvîh* eserlerini kaleme almıştır.¹⁶⁰ Bu durum, bölgedeki kıraat merkezli entelektüel hayatın ne denli canlı olduğuna dair ipuçları sunarken diğer yandan mezkûr isimler arasında cereyan eden ilişkilerine de işaret etmektedir.

Mehdevî, kendi döneminde kaleme aldığı kıraat temalı eserlerle bu ilmin usûl kısmının yerleşik bir hal almasında önemli bir rol oynamıştır. O, kendisinden sonra aralarında; Enderâbî (ö. 470/1077), İbn Atıyye (ö. 541/1147), Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân es-Süheyli (ö. 581/1185), İmam Şâtıbî (ö. 590/1194), Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Ebû Şâme (ö. 665/1267) ve İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)'nin yer aldığı birçok kıymetli müfessir ve kıraat âlimine kaynaklık etmiştir.

Kaleme aldığı eserlerin yanı sıra İbn Mücâhid'in kıraatleri yedi ile sınırlandırma faaliyetine gösterdiği tepki ile de öne çıkan Mehdevî'nin, bu yönde yaptığı eleştirilerle sonraki dönem literatürünü de şekillendirdiği gözükmektedir. Mehdevî, konu hakkında İbn Mücâhid'i gereksiz bir iş yaparak kafaları karıştırmakla itham etmiş, kıraat ilminde behre sahibi olmayanların, İbn Mücâhid'in ilgili kıraatleri tedvin ettiği *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât* kitabının münderecatı olan yedi kıraati, Kur'an'ın nâzil olduğu bildirilen yedi harf olduğu zehabına kapıldıklarını iddia etmiştir.

Mehdevî, kaleme aldığı *Beyânü's-sebeb*'te kendisinden sonraki müelliflerin de sıklıkla atıfta bulunduğu mevzu hakkındaki mülahazalarını şu şekilde dile getirmektedir:

“Ehli emsar, çoğunlukla Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım, Hamza, Kisâi ve İbn Âmir'den müteşekkil yedi kurrâ ile iktifa etmiş, kıraat farklılıkları birikiminin geniş bir hal alması sebebiyle de müteahhirundan bazılarının seçki ve kısaltma yöntemiyle mezkûr imam ve kıraatleriyle yetinmesine yol açmıştır. Sonuç olarak insanların genelinin de ortaya çıkan bu tercihin değiştirilemez bir farz ve bilinen hususî bir kanunmuş gibi telakki etmesine sebebiyet vermiştir.”¹⁶¹

Mehdevî, sözlerine İbn Mücâhid'in kıraatleri belli bir sayıyla sınırlı tutmasının toplumda ortaya çıkardığı sorunların iz düşümlerini yansıtan şu pasajla dikkat çekmektedir:

¹⁵⁸ Tayyar Altıkulaç, “İbn Süfyân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

¹⁵⁹ Eserleri için bk. Tayyar Altıkulaç, “Mehdevî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, ts.), 28/367-368.

¹⁶⁰ Abdülhâdi Hamîtu, *Mü'cemü müellefâti'l-Hâfiz Ebî Amr ed-Dânî* (y.y.: Matbaatü'l-Vefâ, 2000), 10.

¹⁶¹ Mehdevî, *Beyânü's-sebeb*, 52.

“Ta ki bu sınırlama eylemi bazı eşhasın duyduğunda, yedi harfe dâhil olup da dil cihe-tinden daha kuvvetli, rivayet açısından daha zahir ve daha meşhur olmasına karşın seçkiye dâhil olan kıraatlara muhalif olması sebebiyle okuyucusu, hatalı hatta küfürle itham edilmiştir.”¹⁶²

Müellif, İbn Mücâhid’in gerek sınırlama faaliyetine gerekse bu faaliyetindeki tercihlerine dönük eleştirilerini ise,

“Yukarıda dile getirilen sakıncalara şu husus da eklenir: (İbn Mücâhid)’in yedi imam ve ikişer râvîsiyle beraber gerçekleştirmiş olduğu bu tasnifin, müteahhirden ilgisi/ilmi az olan kimseler, kendi bölgesi ve kendi nezdinde yedi kıraatten gelen her bir rivayeti meşhur; bunun dışında olanları ise kendi katında tercih edilmiş olan şâzz kıraatlerden daha meşhur ve daha sağlam olmasına rağmen batıl olarak gördü. Nitekim (Nâfi’-nin râvîlerinden) İsmâil b. Cafer, şüphe yok ki Verş (lakabıyla maruf) Osman b. Said’den ve Kâlûn (lakabıyla maruf) İsa b. Minâ’dan daha kıymetli (meşhur)’dir. Yine Ebân b. Yezîd el-Attâr’ın (kıraati), Hafs b. Süleyman el-Bezzâz’dan (kıraatinden) daha meşhur ve daha sağlamdır.”¹⁶³ sözleriyle dile getirmiştir.

Mehdevî’nin, sözlerinin devamında dile getirdiği (وكذلك كثير منهم)¹⁶⁴ cümlesi ise İbn Mücâhid’in bu faaliyetinde ortaya çıkan tercihlerinin büyük bir kısmına, hem imam hem de râvî boyutunda direnç gösterdiği ve kendi nezdinde daha sağlam ve daha meşhur niteliklere haiz olup bu tasnifte yer almayan birçok kıraat ve rivayete sahip olduğu şeklinde okunabilir.

Ebü’l-Abbâs’ın söz konusu tasnife yönelik eleştirileri bunlarla sınırlı kalmamıştır. O, tenkit ve itirazlarını, konunun niteliğinden nicelik boyutuna taşımış ve tasnifte yer alan kıraatlerin sayısı ile Hz. Peygamber’in “yedi harf” rivayetlerinde zikredilen sayının aynı olmasının toplumda ortaya çıkardığı yanlış algılara şu cümlelerle dikkat çekmiştir:

“Kesinlikle (İbn Mücâhid) yedili tasnifiyle yapmaması gereken bir şey yapmış ve bu faaliyet âmmeye anlaşılması zor bir mesele olarak aksetmiştir. Zira insanlar (bu kıraat sınırlandırılması hususunda) bilinmesi gerekli olan hususları bilemediler. Sonra yedili tasnif banisi, rivayet edilen kıraat ihtilaflarının tamamından kendisi için bir ihtiyarda bulunan (kıraat imamlarından) bir grup oluşturmayı amaçladı ve bunları ‘yedi kıraat’ diye isimlendirdi. Neticede bu, dikkati az, ilgisi/ilmi zayıf olanlarda Hz. Nebinin ‘أنزل القرآن على سبعة أحرف’ rivayetindeki kıraatlarla ehli emsarin üzerinde toplandığı bu yedi kıraat olduğu zannını uyandırdı ve bu yedi kıraat dışındakini (birikimi) attılar. Ömrüme yemin olsun ki bu durum (söz konusu tahdidin hadisteki sayı ile aynı olması) için ehli olmayan (insanlar) nezdinde anlaşılması zor bir hal almıştır. Keşke (İbn Mücâhid) emsarin kurrâsı arasında ihtiyarda bulunurken (yedi harf hadisinde geçen) yediden az veya fazla bir sayıyı tercih etseydi de konu hakkındaki tezahür eden şüpheleri ortadan kaldırsaydı.”¹⁶⁵

2.11 Ebû Bekr Atîk b. Ahmed b. İshak el-Kasrî et-Temîmî (ö. 447/1055)

Kur’an ilimlerinde behre sahibi bir âlim ve mukrî bir zat olduğu ifade edilen Ebû Bekr et-Temîmî’nin, Kayrevan’ın kıraat ilmi tarihindeki tedris ve telif faaliyetleriyle çevrenin en

¹⁶² Mehdevî, *Beyânü’s-sebeb*, 53.

¹⁶³ Mehdevî, *Beyânü’s-sebeb*, 54.

¹⁶⁴ Mehdevî, *Beyânü’s-sebeb*, 54.

¹⁶⁵ Mehdevî, *Beyânü’s-sebeb*, 54-55.

tanınmış kıraat âlimi Muhammed b. Süfyân'ın¹⁶⁶ önde gelen öğrencilerinden olduğu bildirilmiştir.¹⁶⁷

2.12 Ebü'l-Kâsım Abdülhâlik b. Abdilvâris et-Temîmî (ö. 462/1069)

Hadis ve kıraat ilminde mahir bir âlim olarak adından söz ettiren Ebü'l-Kâsım et-Temîmî; kıraat alanında Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî, Ebü Bekr et-Temîmî gibi Muhammed b. Süfyân'dan istifade etmiştir. O, kendi döneminde fıkıh ve kıraat ilmi alanında yürüttüğü tedris faaliyetleriyle birçok insanın kendisinden istifade etmiş olmasının yanı sıra Kayrevan bölgesinin alternatifi olmayan fakih ve kurrâ vasfıyla nitelendirilmiştir. Kendisinden istifade edenler arasında arasında İbnü's-Sâiğ nisbesiyle maruf Abdülhamid el-Mehdevî, Ebü'l-Hasen el-Lahmî gibi önemli isimler de bulunmaktadır.¹⁶⁸

2.13 Muhammed b. İsa b. Ferec b. Ebi'l-Abbâs b. İshâk el-Meğâmî el-Mukrî et-Temîmî (485/1092)

Ebû Abdullah et-Tecûbî nisbesiyle maruf olan bu zat, hicrî 402 yılında Endülüs'ün Tuleytula şehrinde dünyaya gelmiş, 485'te İşbiliye'de vefat etmiştir. Büyük kıraat imamı Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî (ö. 444/1053) ile de arkadaşlık hukuku bulunan Ebû Abdullah et-Tecûbî'nin kıraat ilminde hazzâk olduğu, kıraat vecihlerini ve anlamlarını çok iyi bildiği ifade edilmiştir. Kıraat ilmini; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî et-Talemenkî (ö. 429/1037), Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045), Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (440/1048), Dânî ve Süleyman b. Necâh el-Ümevî (ö. 496/1103) gibi kıraat ilmi tarihi açısından önemli kabul edilen isimlerden almıştır.¹⁶⁹ Babası da Ebi'l-Asba' nisbesiyle maruf kıraat âlimi olup birçok öğrenci yetiştirmiştir.¹⁷⁰ İbn Beşkûvâl, Ebû Abdullah'ı din ve fazilet sahibi,¹⁷¹ *Kitâbü'l-Münşif* sahibi Ali b. Muhammed el-Murâdî el-Belensî (ö. 564/1169) ise Kur'an ve ahkâmı hususunda ilim sahibi bir âlim olarak nitelemişlerdir.¹⁷²

Sonuç

Temîm kabilesinin, Arap toplumunun sosyal yapısını teşkil eden boyların/aşiretlerin en önemlilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kabileye mensup zatlar; özellikle İslâmiyetle birlikte siyasi, askerî ve ilmî saha başta olmak üzere hayatın hemen her alanında kritik görevler üstlenmiş, entelektüel hayata önemli katkılar sunmuşlardır. Yedi harf rivayeti kapsamında kıraat ilmiyle lehçesel yönden organik bağının varlığı da bir hakikat olan söz konusu kabile, mensuplarının farklı sahalarda aldıkları insiyatifle adından söz ettirmiştir. Askerî

¹⁶⁶ Altıkulaç, "İbn Süfyân".

¹⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/185; Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 3/180; Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye*, 358.

¹⁶⁸ Ayrıca geniş bilgi için bk. Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 3/181-182.

¹⁶⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 528; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 248; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/224; Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemü hüffâzi'l-Kur'an'i 'iberi't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 2/67; Velid ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyera fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâi ve'n-nahvi ve'l-lüğa* (Biritanya: Mecelletü'l-Hikme, 1), 3/2325.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/224-225.

¹⁷¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 528.

¹⁷² Beşir Sami Özdoğan, *Endülüs Kıraat Âlimi Harrâz ve Mushaf İmlâsı Bağlamında Mevridü'z-Zam'ân Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 23.

yeteneklerinin yanı sıra şiir ve edebiyat sahasında da önemli bir seviyeyi yakalamış gözükten bu kabilenin, asr-ı saadetle birlikte bu ilgi ve kabiliyetlerini Kur'an ve kıraat sahasına kanalize ettikleri anlaşılmaktadır. Zira mezkûr kabileye mensup kıraat âlimlerinin farklı coğrafyalarda yürüttükleri tedris ve telif faaliyetleri dikkat çekici bir boyutu haizdir. Bizzat Hz. Peygamber döneminde Temîmli olan sahâbe Hanzale b. Rebi'nin vahiy kâtipliği ile başlayan bu katkıların, her dönemde farklı bir husussiyete bürünerek artarak devam ettiği görülmektedir. Şam'da İbn Âmir'in kıraat tedrisinde kabul görmüş râvîleri Hişam ve İbn Zekvân'ın, kıraatlerini doğrudan İbn Âmir'in kendisinden değil de Eyyûb b. Temîm et-Temîmî'den aldıkları, Basra'da Temîmli Ebû Amr kıraatinin belli bir dönem yegâne kıraat olarak hüsn-ü kabul görmüş olduğu gerçeği; kabilenin, söz konusu bölgelerdeki kıraat edebiyatının şekillenmesindeki kilit rolüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Yine İbn Mücâhid Bağdat'ta, Ebü'l-Hasen el-Antâkî ve Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî Endülüs'te, Ebû Bekr Atîk ve Ebü'l-Kâsım Abdülhâlik Kayrevan'da; ilm-i kıraat sahasında yürüttükleri tedris, telif ve yapısal anlamdaki faaliyetleriyle temayüz etmiş ve bu isimler vasıtasıyla söz konusu bölgeler, deyim yerindeyse kıraat ilmi alanında merkez, menbağ haline gelmiştir. Hemzenin tahkiki, idğam, imale ve teskin gibi edâ/usûl başlığı altında değerlendirilen farklılıkların, Temîm lehçesinin hususiyetleri arasında önemli bir yer tutması ise kıraat-lehçe ekseninde unutulmaması gereken bir husustur. Sonuç olarak kıraat ilmi, sözü geçen kabileye mensup hatırı sayılır sayıdaki kurrânın da içinde olduğu ulemânın katkılarıyla gerek teorik gerekse pratik veçhesiyle önemli bir gelişim gösterdiği tespit edilebilir.

Kaynakça

- Abdülhamîd İsa, Muhammed. *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kıraat İlimindeki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 107-139.
- Akbaba, Ahmet Arif. *Kıraat İlmî Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Akbulut, Furkan. *Ferşu'l-Hurûf'un Mahiyeti ve Manaya Etkisi (Yeni Bir Tasnif Denemesi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ali Şevvâh İshâk. *Mu'cemu musannefâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ". *DİA*. 10/94-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hamza b. Habîb". *DİA*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Mücâhid". *DİA*. 20/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Süfyân". *DİA*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mehdevî". *DİA*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, ts.
- Âlu İsmail, Nebîl b. Muhammed İbrahim. *İlmü'l-Kırâât: Neş'etuhû-etvâruhû-eseruhû fi 'ulûmi's-şer'iyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000.
- Askalânî, İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Muhammed el. *Fethu'l-Bârî Şerhü Sahîhi'l-Bühârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- Aşıkutlu, Emin. "Kırâat İliminin Temellendirilmesinde Ahruf'i Seb'a Hadisi -Tahric, Tahlil ve Değerlendirme-". *İslamî İlimler Araştırma Vakfı* 37 (2001).
- Aycan, İrfan. "Temîm (Benî Temîm)". *DİA*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Âzamî, Muhammed Mustafa. *Küttâbü'n-Nebî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1987.
- Azizova, Elnure. "Teym b. Mürre (Benî Teym b. Mürre)". *DİA*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emin. *Hediyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. Lübnan: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyy, ts.
- Başal, Abdülhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Başkan, Ömer. *Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tescihî -el-Muharraru'l Vecîz Örneği-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Bayraktutan, Osman. "Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018).
- Beşirî, Said Abdullah. *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fi 'asri mülûkü't-tavâif fi'l-Endelüs*. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1986.
- Bilican, Mustafa. *Kırâat İliminde Lehçeler (Temim Lehçesi Örneği)*. Ankara: İlâhiyât, 1.

- Basım, 2021.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. *et-Târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. Haydarabat: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 2009.
- Buladı, Kerim. "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016).
- Bulut, Ali - Saleh, Alaaddin. "Hemze'nin İlmu Resmi'l-Mesâhif ve Kıraâtteki Yeri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2016).
- Casim-Şentürk, Casim-Recep. "Kabile". *DİA*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh (Tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 2008.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2010.
- Çiftçi, Hasan. *Kıraat İlminde Feth, Beyne, İmâle Olgusu ve Ebû Amr ed-Dânî'nin el-Mûdih li mezâhibi'l-Kurrâ fi'l-Feth ve'l-İmâle Adlı Eserinin Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Dabbî, Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre. *Büğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endülüs*. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabiyy, 1967.
- Dağ, Mehmet. "İbn Mücahid'in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım". *EKEV Akademi Dergisi*, 27.
- Dağ, Mehmet. *İhticâc Bağlamında: Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *el-Mûdih li mezâhibi'l-kurrâ ve ihtilâfihim fi'l-feth ve'l-imâle*. thk. Seyyid Arbâvî Fergali. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *et-Teyisîr fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şağdelî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 2. Basım, 1984.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *et-Teyisîr fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şağdelî. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2015.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ensârî. *Meâlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayrevân*. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, ts.
- Demirhan, İsrâfil. *Yûsuf Sûresi'nin Kırâat-i Aşere Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Devserî, İbrahim b. Said Hamed. *Muhtasarü'l-ibârât li mu'cemi mustalahâti'l-kırâât*. Riyad: Dâru'l-Hazâra, 1. Basım, 2008.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrâhim el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrâhim el-Makdisî. *İbrâzü'l-me'ânî min Hırzi'l-Emânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm. *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye*. Lübnan: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, ts.

- Enîs, İbrahim. *Fi'l-Lehecâti'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısriyye, 2003.
- Esterâbâzî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. M. Nur-M. Muhyiddin-Muhammed el-Hasen-Abdulhamid-er-Rafrâf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *DİA*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018.
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu". *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017). <https://doi.org/10.5281/zenodo.3515108>
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût. *Mü'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Hamîtû, Abdülhâdî. *Kirâatü'l-İmam Nâfi' inde'l-Mağâribe min rivâyeti Ebî Saîd Verş*. 7 Cilt. Rabat: Menşûrâtü Vizârâti'l-Evkâf, 2003.
- Hamîtû, Abdülhâdî. *Mü'cemü müellefâti'l-Hâfiz Ebî Amr ed-Dânî*. y.y.: Matbaatü'l-Vefâ, 2000.
- Hicâzî, Abdurrahman Osman. *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997.
- Hudayr, Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hamed. *Şerhu't-Tecrîdü's-Sarih li ehâdîsi'l-Câmi'i's-Sahîh*. 26 Cilt. y.y., ts.
- Humeydî, Muhammed b. Ebû Abdillâh b. ebî Nasr. *Cezvetü'l-müktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966.
- Huşenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî. *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye*. y.y.: y.y., ts.
- Işık, Emin. "Antâkî, Ali b. Muhammed". *DİA*. C. 3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hibetüllah el-Ma'rûf. *Târîhu Dimeşk*. thk. Amr İbn Ğurâme. 74 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Beşkûvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b Abdülmelik b Mesud. *Kitâbü's-Sıla fi târihi e'immeti'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1955.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân. *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hindlâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 3. Basım, 1993.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kirâât*. thk. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*. thk. Ali Huseyn el-Bevvâb. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1985.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b.

- Yûsuf. *Ġâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesse. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâî. *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselâm el-Hirâs. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyy, 1997.
- İbnü'l-Faradî, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf. *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1988.
- İnanç, Yonis. “Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstişhâd Değeri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/35 (2015).
- Kallek, Cengiz. “Esed b. Furât”. *DİA*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kara, Hamza. *Ka'kâ' b. Amr et-Temîmi ve Tarihi Kişiliği*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kara-Karakaya, Necati-Necdet. “Kur'an Dilinin Modern Dilbilime Göre Bir Değerlendirme Denemesi: Kureyş Lehçesi Mi Kureyş Ağzı Mı?” *BEU SBE Dergisi* 2/1 (2013).
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî el-Osmanî. *Sellemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-vühûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnâvut. İstanbul: Mektebetü İrsika, 2010.
- Kayrevânî, Rakîk, Ebû İshak İbrahim b. el-Kâsım. *Târîhu İfrikiyye ve'l- Mağrib*. Dâru'l-Fürcânî, 1994.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza b. Muhammed Rağıb b. Abdülğânî. *Mu'cemu gabâili'l-Arabi'l-gadîmeti ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 7. Basım, 1994.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza b. Muhammed Rağıb b. Abdülğânî. *Mü'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyy, ts.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, 1982.
- Kılıç, Mustafa. “İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020). <https://doi.org/10.17120/omuifd.785267>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. A. b. Abdülmuhsin et-Türkî. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân*. thk. Şemsüddîn İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mağribî, Alî b. Mûsâ b. Saîd el-. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. thk. Şevki Dayf. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955.
- Mahayudî, Hajjî Yahya. “İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vak'ası”. çev. Ahmet Turan Yüksel. *SÜİFD* 30 (ts.).
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcümü'l-müellifine't-Tûnisiiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985.
- Makkarî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mukrî et-Tilimsânî el-. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-ratîb*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- Mâlikî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrikiye*. thk. Beşîr el-Bükûş. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.

- Maşalı, Mehmet Emin. “Kıraatların İntişarında Fıkhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1998).
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî*. Ankara: OTTO, 2016.
- Matlebî, Ğâlib Fâdıl. *Lehçetü Temîm ve eseruhâ fi'l-'Arabiyyeti'l-muvahhade*. Irak: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, ts.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Beyânü's-sebebi'l-mücibi li İhtilâfi'l-kirâati ve kesretü't-turuki ve'r-rivâyât*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2006.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *et-Tahsil li fevâidi kitâbi't-tafsili'l-câmi' li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Ziyad Muhammed Tahir Şaban - Şeyhu'l-Büzûriyye. Katar: İdâretü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye bi Temvîli'l-İdâreti'l-Âmmeti li'l-Evkâf, 2014.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Şerhu'l-Hidâye*. thk. Hâzım Saîd Haydar. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1991.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*. thk. Abdülfettâh İsmail Şilbî. Kâhire: Dâru Nahda, 2010.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât*. Kâhire: Dâru Nahda, 2010.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Keşf 'an vucûhi'l-kirâati's-seb' ve ilelihâ ve hücecihâ*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Merrâküşî, İbn İzârî. *el-Beyânü'l-Müğrib fi ahhâri'l-Endelüsi ve'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1983.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Kahire: Dâru's-Sâvî, 2009.
- Mesûl, Abdü'l-Alî. *Mu'cemu mustalahâti'l-ilmi'l-kiraati'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bihi*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Muhaysın, Muhammed Sâlim. *el-Kirâât ve eseruhâ fi ulûmi'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1. Basım, 1984.
- Muhaysın, Muhammed Sâlim. *Mu'cemü hüffâzi'l-Kur'ân'i 'iberi't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- Muhaysın, Muhammed Sâlim. *Mürşidü'l-mürîd ilâ 'ilmi't-Tecvîd*. Kahire: Dâru Muhaysın, 1. Basım, 2002.
- Muhaysın, Muhammed Sâlim. *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-Arabiyyeti ve'l-Kur'aniyye*. y.y.: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-Câmia, 1986.
- Muhsin, Muhammed Salim. *el-Muktebes min lehecâti'l-Arabiyyeti ve'l-Kur'aniyye*. İskenderiyye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1986.
- Neyrebânî, Abdulbedî'. *el-Cevânibu's-savtiyye fi kütübi'l-ihcaci li'l-kirâât*. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsânî, 2006.
- Öz, Mustafa. “Kurrâ”. *DİA*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. “Ağlebîler”. *DİA*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özcanoğlu, Muzaffer. “Adî b. Zeyd”. *DİA*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özdoğan, Beşir Sami. *Endülüs Kıraat Âlimi Harrâz ve Mushaf İmlâsı Bağlamında Mevridü'z-*

- Zam'ân Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Pâluvî, Hâmid b. Hâce Abdulfettâh. *Zübdetü'l-irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: y.y., ts.
- Râcihi, Abdüh. *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî'l-kirâati'l-Kur'aniyye*. İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996.
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Eybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnavut. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyy, 2000.
- Sîbeveyhî, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vü'ât fî tabakâti'l-lügaviyyine ve'n-nühât*. thk. Ebü'l-Fadl İbrahim Muhammed. Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrahim Ebü'l-Fadl. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1. Basım, 1974.
- Şelebî, Hind. *el-Kirâatü bi İfrîkiye mine'l-fethi ilâ müntesafi'l-karni'l-hâmis*. y.y.: ed-Dâru'l-Arabiyyetü'l-Kâtib, 1983.
- Şeyban, Lütfi. "Derin Tarih -Ah Endülüs-" 4 (2015).
- Taşpınar, Kadir. "Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Sahih Kıraatleri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022). <https://doi.org/10.32950/rteuifd.1189453>
- Temel, Enes. *Kirâat İlminde Usûle Dâir Üç Mesele: İsti'aze, Besmele ve İdğâm*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Tetik, İbrahim. "Kur'ân Kıraatinde İmâle ve Feth'in Kitâbî Referansları". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020). <https://doi.org/10.29288/ilted.692260>
- Tevzirî, İbrahim el-Abîdî. *Târîhu't-terbiyyeti bi Tûnis*. Tunus: y.y., ts.
- Topaloğlu, Nuri. "Hanzale b. er-Rebî". *DİA*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Turan, Abdulhalim. *Kıraat İlminde YediHarf Lehçe İlişkisi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Uzun, Yakup. "Feth ve İmâle (Ebû Amr ed-Dânî'nin el-Feth ve'l-İmâle Adlı Eseri Bağlamında)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022). <https://doi.org/10.31121/tader.1032440>
- Uzunyaylalı, Muhammed Emin. "Klasik Arap Şiirinde Örnek Bir Şair ve Komutan Ka'ka' b. 'Amr et-Temîmî". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2020).
- Vâsitî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülmü'min b. el-Veciyye b. Abdullah b. Alî b. el-Mübârek et-Tâcir Tâcüddîn. *el-Kenz fî'l-kirâati'l-'aşr*. thk. Hâlit el-Meşhedânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Yahsubî, Ebü'l-Fadl el-Gâzî İyâd b. Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. Abdülkadir es-Sahrâvî. el-Mağrib: Matbaatü Füdâle-el-Muhammediyye, 1970.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Abbâsî el-. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Şeriketü'l-e'lemî li'l-Matbûât, 2010.
- Yıldız, Cafer. "Kıraat Farklılıkları Bağlamında Tek Kelime İdğâmı". *İdrak* 3/1 (2023).
- Zebîdî, Muhammed Murteza el-Huseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hidâye-Dâru İhyâi't-Türâs, 1965.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, . çev. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: er-Risâle, 1988.
- Zemahşerî, Cârullâh, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fî san'ati'l-îrâb*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1993.
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrâhim Ebü'l-Fadl. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957.
- Zeytûn, Muhammed Muhammed. *el-Kayrevân ve devruhâ fî'l-hadâirati'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1988.
- Ziriklî, Ebû Kays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. Dâru'l-İlm li'l-malâyîn, 2002.
- Zübeyrî vd., Velid. *el-Mevsû'atü'l-müeyssera fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâi ve'n-nahvi ve'l-lüğâ*. 3 Cilt. Biritanya: Mecelletü'l-Hikme, 1.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-irfân*. 2 Cilt. Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Ahmet Arif AKBABA

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.